

**Rolf Hochhuthin näytelmän *Sijainen* vastaanotto
lehdistössä**

Sonja Nivala
Yleisen kirkkohistorian tutkielma
huhtikuu 2019

HELSINGIN YLIOPISTO – HELSINGFORS UNIVERSITET		
Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion Teologinen tiedekunta/kirkkohistoria	Laitos – Institution Kirkkohistorian laitos	
Tekijä – Författare Sonja Nivala		
Työn nimi – Arbetets titel Rolf Hochhuthin näytelmän <i>Sijainen</i> vastaanotto lehdistössä		
Oppiaine – Läroämne Yleinen kirkkohistoria		
Työn laji – Arbetets art Pro gradu -tutkielma	Aika – Datum 7.4.2019	Sivumäärä – Sidoantal 71
Tiivistelmä – Referat <p>Tässä tutkielmassa tarkastelin, miten Rolf Hochhuthin näytelmä <i>Sijainen</i> otettiin lehdistön parissa vastaan. Lähteitani olivat suomalaisissa ja kansainvälisissä lehdissä näytelmästä julkaistut artikkelit, jotka sijoittuvat vuosille 1963 ja 1964, jolloin näytelmän ensi-illat pääosin esitettiin. Näytelmä sai ensi-iltansa Länsi-Berlinissä vuonna 1963 ja samana vuonna se esitettiin myös Suomessa Svenska Teaternissa. Suomen Kansallisteatteriin näytelmä saapui vuotta myöhemmin vuonna 1964.</p> <p>Näytelmä kertoi toisen maailmansodan juutalaisvainoista, ja sen keskeisenä teemana oli sodan aikainen paavi Pius XII, ja se kuinka paavi ei julkisesti noussut natsien toimia vastaan. Hochhuthin näytelmä <i>Sijainen</i> sai paljon huomiota ja se käynnisti debatin paavi Pius XII:n toimista sodan aikana. Tutkielmani pyrkimyksenä oli tarkastella millaisia ajatuksia Hochhuthin näytelmä aiheutti lehdistön parissa, miten näytelmää tulkittiin ja mikä nähtiin sen sanomaksi. Näytelmästä löytyi paljon lehtiartikkeleita, mikä itsessään kertoi jo näytelmän merkittävyydestä. Tarkastelin tutkielmassani myös tarkastelemaan oliko suomalaisten ja kansainvälisten artikkelien näkemyksissä joitakin eroja ja mistä erot saattoivat johtua.</p> <p>Näytelmän pääteemoina nähtiin paavi Pius XII:n vaikeneminen holokaustista. Näytelmä herätti kysymyksen siitä, olisiko paavin pitänyt julkisesti tuomita natsien vainot, ja olisiko sillä ollut jotain vaikutusta natsien toimiin. Tämä jakoi artikkelien kirjoittajien mielipiteitä. Osa koki, että paavin toimet olivat riittäviä, kun taas toiset näkivät, että paavin olisi pitänyt "Kristuksen sijaisena" nousta voimakkaammin vainoja vastaan. Osa koki, että paavin olisi pitänyt moraalisenä esimerkkinä tuomita julkisesti holokausti silläkin uhalla, että tilanne olisi pahentunut. Lisäksi artikkeleissa pohdittiin paavin toiminnan takana vaikuttaneita motiiveja. Näytelmän eri versiot saivat paljon huomiota sekä suomalaisessa että kansainvälisessä lehdistössä.</p> <p>Kansainvälisissä lehdissä kiinnitettiin huomiota erityisesti siihen, miten Hochhuthin näytelmässä kuvattiin paavi Pius XII. Monien kirjoittajien mielestä paavin kuvaus näytelmässä oli vääristynyt. Suomalaisissa lehdissä keskityttiin enemmän näytelmän yleiseen sanomaan: monet kirjoittajat tulivat siihen tulokseen, että näytelmän keskeisenä teemana oli yksilön vastuu historiassa, ei niinkään paavin rooli tapahtumissa. Suomalaisten tulkintaan näytelmästä vaikutti mahdollisesti katolilaisuuden pienempi vaikutus suomalaisessa yhteiskunnassa. Lisäksi suomalaisissa artikkeleissa pohdittiin myös sitä, miten toisen maailmansodan tapahtumat olivat saaneet alkunsa, kun taas tätä teemaa ei esitetty niinkään kansainvälisissä artikkeleissa.</p>		
Avainsanat – Nyckelord Rolf Hochhuth, Sijainen, Holokausti, paavi Pius XII, katolinen kirkko		
Säilytyspaikka – Förvaringställe Helsingin yliopiston kirjasto, Keskustakampuksen kirjasto, Teologia		
Muita tietoja		

Sisällys

1. Johdanto	1
1.1 Tutkimuskysymys ja -metodi	1
1.2 Rolf Hochhuth ja näytelmä Sijainen	2
1.3 Sijaisen juoni.....	8
1.4 Paavi Pius XII, toinen maailmansota ja holokausti	11
2. <i>Sijainen</i> – näytelmän kansainvälinen vastaanotto.....	15
2.1 Näytelmän toteutus sai kritiikkiä	15
2.2 Sijainen kuohuttaa – ”nuoren ja naiivin” miehen työ?	23
3. <i>Sijainen</i> – suomalainen vastaanotto	37
3.1 Sijainen suomalaisten silmin – ”muodoton mammutti” vai merkittävä historiallinen dokumentti?	37
3.2 ”Sijaisen sanottava”: yksilön vastuu	49
4. Johtopäätökset	61
Lähde- ja kirjallisuusluettelo	67
Painetut lähteet.....	67
Internet-lähteet.....	68
Kirjallisuus	70

1. Johdanto

1.1 Tutkimuskysymys ja -metodi

Rolf Hochhuthin *Sijainen* näytelmän käsikirjoitus julkaistiin vuonna 1963 ja se sai ensi-iltansa samana vuonna Länsi-Berlinissä.¹ Suomessa näytelmä esitettiin ensimmäistä kertaa vuonna 1963 Svenska Teaternissa, ja suomenkielinen versio sai ensi-iltansa Kansallisteatterissa vuonna 1964.² Tämän tutkielman pääkysymyksenä on, millainen vastaanotto näytelmällä *Sijainen* oli lehdistön parissa niin kansainvälisesti kuin Suomessakin. Lähestyin tätä tutkimuskysymystä esimerkiksi seuraavilla apukysymyksillä: Mitä ajatuksia näytelmä sai aikaan kirjoittajissa? Miten näytelmää tulkittiin? Mikä nähtiin näytelmän keskeisenä teemana? Lehtiartikkeleissa käsiteltiin niin näytelmän kirjallista muotoa kuin näytelmän esitettyä versiotakin. Tarkastelin artikkeleista siis myös sitä, mitä kirjoittajat olivat mieltä näytelmän tuotetusta ja esitetystä versiosta, koska sillä on merkitystä siihen, miten näytelmä oli otettu vastaan. Näytelmän eri versiot saattoivat poiketa paljonkin toisistaan, joten kirjoittajien näkemykset perustuivat osaksi myös siihen, minkä version näytelmästä he olivat nähneet. Lisäksi tarkastelin millaisia eroja mahdollisesti suomalaisten ja kansainvälisten lehtien artikkelien näkemyksillä oli ja mistä nämä erot saattoivat johtua. Suomalaisessa yhteiskunnassa katolisuuden merkitys oli huomattavasti vähäisempi, kuin monessa muussa maassa, jossa näytelmä oli esitetty. Pyrin tarkastelemaan, näkyikö tämä suomalaisten lehtiartikkelien sisällössä jollain tavalla.

Tarkastelin kansainvälistä vastaanottoa Eric Bentley'n kokoaman *The Storm Over the Deputy* teoksen avulla. Kirjaan oli koottu artikkeleita, esseitä ja haastatteluja Rolf Hochhuthin näytelmästä *Sijainen*. Artikkelit, jotka oli kirjoitettu niin näytelmän teatteriversiosta kuin näytelmän käsikirjoituksestakin. Teoksesta löytyi niin eri alojen tutkijoiden, kirjailijoiden, ja kriitikoiden kuin paavi Paavali VI:n näkemyksiä näytelmästä, ja siitä lähteneestä keskustelusta. Kirjasta löytyi paljon materiaalia, joka kuvasti näytelmän vastaanottoa maailmalla. Teokseen oli koottu eri alojen vaikutusvaltaisten henkilöiden kirjoituksia ja valitsin tutkielmaan lehtiartikkelit sillä perusteella, että niiden kirjoittajat edustaisivat eri alojen näkemyksiä näytelmästä. Suomalaisten lähteiden etsiminen oli hieman työläämpää. Lähdin liikkeelle siitä, mitä lehtiä oli julkaistu vuosina 1963 ja 1964. Tutkielmani aikarajauksena olivat vuodet 1963 ja 1964, sillä näytelmän ensi-illat sijoituivat pääasiassa tälle aikavälille. Lähdin järjestelmällisesti käymään läpi lehtiä, joissa arvelin näytelmästä

---

¹ Ward 1977, Chronology.

kirjoitettuja artikkeleita löytyvän. Artikkeleita löytyikin suhteellisen paljon ja kaikki eivät edes tutkielmaan mahtuneet rajauksen vuoksi. Artikkeleissa käsiteltiin paikoitellen samoja asioita tai sama henkilö oli kirjoittanut näytelmästä useampaan lehteen, joten valitsin työhöni eri henkilöiden kirjoittamat ja mahdollisesti hieman eri näkökulmasta kirjoitetut artikkelit. Kaikista suomalaisista kirjoittajista ei löytynyt taustatietoja.

Näytelmän teemana esiintyi vahvasti Paavi Pius XII:n toiminta toisen maailmasodan aikana ja siksi johdantoon päätyi lyhyt tiivistelmäkappale aiheesta. Tukena kappaleen teossa käytin tutkimuskirjallisuutena pääasiassa Paul O'Shean teosta *A Cross Too Heavy: Pope Pius XII and the Jews of Europe* ja José Sánchezin teosta *Pius XII and the Holocaust: Understanding the controversy*. Näytelmän tekijän Rolf Hochhuthin taustoihin käytin lähinnä Margaret Wardin teosta *Rolf Hochhuth*. Hochhuthista oli haasteellista löytää uudempaa tutkimuskirjallisuutta. Lisäksi käytin tutkielmassani apuna teosta *The Holocaust and the Christian world: reflections on the past: challenges for the future*, johon useat tutkijat ovat kirjoittaneet artikkeleita.

Lähdin tutkielmassani liikkeelle Rolf Hochhuthista ja hänen näytelmästään *Sijainen*. Kappaleessa käyn läpi lyhyesti Hochhuthin nuoruutta, miten näytelmä *Sijainen* syntyi ja mitä Hochhuth oli sanonut näytelmästä haastatteluissa. Lisäksi tiivistin myös näytelmän *Sijainen* juonen. Näytelmän keskeisenä teemana olivat paavi Pius XII ja hänen toimintansa toisen maailmansodan aikana, joten käsittelin myös lyhyesti paavi Pius XII toimintaa sodan aikana tutkimuskirjallisuuden avulla. Käytän tekstissäni termiä holokausti viittaamaan toisen maailmansodan aikaisia juutalaisten vainoja, vaikka lähteessä ei tätä termiä käytetäkään. Pääluvut jaottelin kansainväliseen ja suomalaiseen vastaanottoon. Ensimmäisenä käsittelin kansainväliset artikkelit, sillä se oli kronologisesti perustelua.

1.2 Rolf Hochhuth ja näytelmä *Sijainen*

Rolf Hochhuth syntyi 1. huhtikuuta 1931 Saksassa Eschwegessä protestanttiseen perheeseen. Hochhuthin isä oli suvun kenkätehtaan johtaja sekä armeijan upseeri, joka jäi eläkkeelle vain parin kuukauden palveluksen jälkeen toisessa maailmansodassa. Hochhuth kuvaili omia sotakokemuksiaan hänen ikäiselleen pojalle tyypillisiksi. Hochhuth liittyi 10-vuotiaana jäseneksi Deutsches Jungvolkiin, joka oli 10 – 14 -vuotiaille pojille suunnattu ryhmä Hitler-Jugendin sisällä.³ Hitler-Jugend oli Saksan kansallissosialistisen puolueen perustama nuoriso-

---

² Ilona s.a..

³ Stone 1964, 44. Ward 1977, Chronology.

organisaatio, jonka tavoitteena oli kasvattaa saksalaisia nuoria kansallissosialistiseen ideologiaan sopiviksi.⁴

Sotavuosina nuori Hochhuth pelkäsi venäläisiä, inhosi englantilaisia pommituksineen ja toivoi, että Saksa voittaisi, vaikka hänen vanhempansa toivoivat Saksan kukistumista. Kun vuonna 1945 amerikkalaiset miehittivät Eschwegen, Hochhuth toimi lähettinä sedälleen, joka oli ensimmäinen Eschwegenin pormestari natsivallan jälkeen. Hochhuthin nuoruuden poliittiset ja moraaliset huolenaiheet syntyivät näiden ensimmäisten sodanjälkeisten vuosien aikana, kun esimerkiksi keskitysleirien kauheudet paljastuivat saksalaisille kokonaisuudessaan. Kuitenkaan kukaan ei nostanut esiin ”kysymystä kansallisesta tai henkilökohtaisesta syyllisyydestä” ja Hochhuth tarttui tähän kysymykseen. Hochhuth keskeytti opinnot 17-vuotiaana ja alkoi työskennellä kirjamyynnä uskoen, että hän pääsisi näin lähemmäksi kirjallisuutta ja kirjoittamista, kuin kouluissa. Kuitenkin myöhemmin hänen sairastuttuansa, hän jätti työt ja osallistui filosofian sekä historian luennoille yliopistoissa ja aloitti oman henkilökohtaisen tutkimuksensa, jonka tavoitteena oli perehtyä toisen maailmansodan tapahtumiin ja etsiä ratkaisua syyllisyyden kysymykseen. Vuonna 1955 Hochhuthista tuli lukija ja toimittaja Bertelsmann Leseringille.⁵

Vuonna 1959 hän kirjoitti ensimmäisen luonnoksen *Sijaisesta* ja helmikuussa vuonna 1963 oli *Sijaisen* ensi-ilta Länsi-Berliinissä Freie Volksbühne teatterissa.⁶ Sijainen oli Hochhuthin esikoisnäytelmä ja Berliinin esityksen ohjasi Erwin Piscator. Näytelmä herätti Länsi-Berliinin valtionjohdon puolesta paheksuntaa. Saksan liittokansleri Ludwig Erhard nimitti Hochhuthia ”huligaaniksi” sekä ”hyödyttömäksi” ja Vatikaanille annettiin näytelmästä virallinen anteeksipyyntö. *Sijaisen* kirjallista versiota myytiin Saksassa ensimmäisen vuoden aikana lähes 200 000 kappaletta.⁷ Näytelmällä oli 75 erilaista tuotantoa 27 maassa ja se oli käännetty 17:sta kielelle. Englanninkielisiä käännöksiä oli kaksi, sekä amerikkalainen että englantilainen versio.⁸

Teoksen alkuvaiheessa näytelmä *Sijainen* ei sisältänyt paavia ollenkaan, mutta Hochhuthin tutkiessa Vatikaanin asennetta vuoden 1943 Rooman juutalaissyödyksiä kohtaan näytelmän palaset loksahdivat kohdalleen.⁹ Paavi Pius XII:n kuoltua vuonna 1958 Saksan lehdistö ja radio kuulutti, kuinka pyhä mies oli kuollut. Hochhuthin mukaan

---

⁴ Kater 2004, 4.

⁵ Stone 1964, 49; Ward 1977, 15–17.

⁶ Stone 1964, 49; Ward, 1977, 1–16; Whitfield 2010, 153.

⁷ Whitfield 2010, 153

⁸ Ward, 1977. Preface.

⁹ Ward 1977, 25.

saksalaiset rakastivat Pius XII:ta ja kutsuivat häntä ”Saksan paaviksi”.¹⁰ Paavi Pius XII olikin toiminut Saksassa nuntiuksena, puhui sujuvaa saksaa, rakasti saksalaista kulttuuria ja monet hänen henkilökunnastaan oli saksalaisia.¹¹

Hochhuth koki, että Hitlerin murhaamat lähes 2500 katolista pappia olivat lähempänä aikansa pyhiä miehiä, kuin mies, joka kuoli vanhana miehenä omassa sängyssään, ja joka ei protestoinut holokaustin tapahtumia. Hochhuth näki tragediana sen, ettei Vatikaani ”valtion syistä” tukenut oman kirkon jäseniään, jotka olivat uhranneet oman henkensä. Hochhuth omistikin *Sijaisen* kahden katolilaisen papin muistolle.¹² Hochhuthin mukaan paavin henkilöhahmo lisäsi näytelmään kysymyksen siitä, miten ”niin sanotussa” kristillisessä Euroopassa saattoi tapahtua niin kamalia asioita, ilman että korkein ”moraalinen auktoriteetti” eli paavi, ei ottanut asiaan kantaa. Hochhuth oli dokumenttien perusteella niin vakuuttunut siitä, että paavi oli ollut passiivinen tapahtumien keskellä, ettei näytelmässä paavin henkilöhahmo ole edes epäroivä tai pohdi eri vaihtoehtoja Hitlerin toimien vastustamiseksi.¹³

Judy Stonen tekemässä *Ramparts* lehden haastattelussa keväällä 1964 Hochhuth totesi paaviin liittyvästä kiistasta, että hänen näytelmänsä keskeisin ydin on jäänyt monilta huomaamatta. Tämä saattoi Hochhuthin mukaan johtua siitä, että yksinkertaistetuista ja lyhennetyistä esitysversioneista puuttuu alkuperäisen kahdeksantuntisen näytelmän ”liikkuva monimutkaisuus”. Hochhuth kertoi artikkelissa, että hänen näkemyksensä mukaan paavi Pius XII oli symboli niin kaikille johtajille kuin kaikille ihmisillekin, oli kyseessä sitten kristitty, ateisti tai juutalainen. Tämä symboli kuvasi kaikkia niitä, jotka olivat passiivisia silloin, kun heidän ”veljensä” kuljetettiin kuolemaan. Hochhuthin mukaan Pius XII oli hierarkiassa korkeimmalla, joten hänellä olisi ollut suurempi velvollisuus puhua natsien toimia vastaan. Kuitenkin myös muilla ihmisillä olisi ollut velvollisuus toimia samoin.¹⁴ Patricia Marxin haastattelussa Hochhuth perusteli paavin moraalista vastuuta sillä, että katolinen kirkko väitti olevansa ainoa kirkko, joka antaisi pelastuksen. Tällöin kirkon tulisi myös olla vastuussa kaikista maailman ihmisistä, heidän taustoistaan huolimatta.¹⁵

Stonen haastattelun mukaan Hochhuthista oli absurdia, että jotkut ihmiset näkivät hänen kritiikkinsä paavin vaikenemista kohtaan vain yrityksenä vähentää saksalaisten syyllisyyttä toisen maailmansodan tapahtumista. Hochhuth kuvaili tilannetta haastattelussa sanoen: ”tuhopolttajasta ei tule vähemmän syyllistä, vaikka palomies irtisanoutuu suuren tulipalon

---

¹⁰ Stone 1964, 50.

¹¹ Sánchez 2002, 15–16.

¹² Stone 1964, 50.

¹³ Ward 1977, 25.

¹⁴ Stone 1964, 43.

edessä. ”. Hochhuth myös lisäsi, että toivoi näytelmän antavan oppitunnin tulevaisuutta varten. Hänen mielestään juutalaisia kohdanneet kauheudet olivat vain esimerkki siitä, mitä maailmalla tapahtuu kaiken aikaan, kaikkina aikakausina ja kaikkina vuosisatoina. Hochhuthin mukaan jokaisessa kansakunnassa oli ”tunteita, jotka odottavat Hitleriä herättämään ne”. Jokaisella aikakaudella oli ollut tiettyjä ryhmiä, jotka olivat kohdanneet vainoja. Tämän takia Hochhuth sanoi pelkäävänsä, etteivät tällaiset tapahtumat ikinä lakkaisi. Hän näki aikansa vastakkainasetteluna vainot mustien ja valkoisten sekä kommunistien ja ei-kommunistien välillä. Hochhuth sanoi, että näytelmä oli oppitunti tulevaisuutta varten vain, jos ihmiset hyväksyivät sen. Hän näki, että *Sijaisen* opetus oli ajaton, vaikka tapahtumien uhrit saatetaankin unohtaa nopeasti. Hochhuthin mukaan ihmisten ei tarvinnut olla ”moraalisia”, vaan se riittäisi, että ihmiset eivät tekisi mitään, mikä vahingoittaisi toisia ihmisiä. Kriitikolle, joka kysyi riittääkö tämä todellakin, Hochhuth vastasi, että ei välttämättä pyhimyksille, mutta tavallisille ihmisille kyllä.¹⁶

Hochhuthilta kysyttiin lehdessä *Theater Heute* vuonna 1963 pitäisikö teatterin esittää nykypäivän maailmaa. Hochhuth vastasi, että teatteri voi ja teatterin pitäisi esittää nykypäivän maailmaa, mutta hän rajasi tämän kuvauksen maailmasta ihmiseen ”yksilöllisenä traagisena sankarina”. Hänen mukaansa yksilöillä oli vastuu tekemisistään ydinvoima-aikakaudellakin, eikä yhdy aikalaistensa käsityksiin siitä, että yksilöiden aika oli ohi, ja että kukaan ei pysty enää tekemään mitään. Hochhuth korosti, että jokainen ihminen kuolisi yksilönä sekä sitä, että oli olemassa yksilöitä, jotka kohtaisivat traagisia konflikteja. Näissä konflikteissa yksilöt tekisivät merkittäviä valintoja joiden johdosta he muokkaisivat historiaa. Juuri tällaiset yksilöt sopivat aiheeksi näytelmille. Draaman tehtävänä oli osoittaa, että ihminen oli vastuussa omista teoistaan.¹⁷ Tämä näkökulma näkyikin näytelmässä *Sijainen*. Hochhuth nosti esiin ongelman siitä, ettei paavi Pius XII ollut ottanut kantaa holokaustin tapahtumiin, mikä olisi ollut Hochhuthin mukaan paavin asemassa olevan vastuu.

Toinen oleellinen ominaispiirre Hochhuthin teoksessa oli realismin ja draaman suhde. Hän koki, että näytelmän ”realistinen” lähestymistapa olisi uhkaavampi niille, joita vastaan teos oli osoitettu. Tämän vuoksi oli ehdottoman tärkeää, että näytelmässä käytettiin dokumentaarista materiaalia. Taustatyönä Hochhuth siis tutki historiaa ja etsi ”totuutta” dokumentteja tarkastelemalla. Hochhuthin tavoitteena ei ollut historiallinen totuus, vaikka

---

¹⁵ Marx 1964, 61.

¹⁶ Stone 1964, 43–44.

¹⁷ Ward 1977, 17–19, 26.

teos perustui historiaan ja teoksella oli ”omanlainen totuus”.¹⁸ Patricia Marxin tekemässä haastattelussa Hochhuth totesi, että näytelmä, joka oli tehty lähihistorian tapahtumista, vaatisi enemmän tarkempaa historiallisten faktojen tutkimista, kuin näytelmä, joka oli tehty kaukaisista historian tapahtumista. Hochhuth koki, että oli tarpeellista lisätä näytelmän käsikirjoitukseen monen kymmenen sivun mittainen historiallinen katsaus. Näytelmä oli kuitenkin mahdollista esittää ilman näiden historiallisten dokumenttien käyttöä.¹⁹ Hochhuthin mukaan kirjailijalla tulisi olla vapaus luoda fiktiivisiä hahmoja ja kohtauksia, mutta kirjailijan tulisi lisätä todellisuutta käyttämällä runollista kieltä ja kokonaisuuden tulisi esittää ”todellisuutta”. Hochhuth pitäytyi historiallisissa faktoissa niin paljon kuin mahdollista ja muutti olemassa olevaa ”raakaa” historiallista materiaalia näytelmäksi. Näytelmän tarkoituksena ei ollut historiallinen katsaus tapahtumista, vaan tavoitteena oli sisällyttää näytelmään hahmoja, joiden käytös edustaisi jollain tavalla katsojien omia tekoja ja tunteita. Näytelmällä piti olla symbolista voimaa.²⁰

Judy Stonen haastattelun mukaan Hochhuthia oli pyydetty kumoamaan näytelmän esittämät syytteet. Haastattelussa Hochhuth vastasi, että haluaisi ihmisten arvostelevan näytelmää itsenäisenä teoksena ilman, että siihen yhdistetään hänen persoonansa. Hochhuthin mukaan hänellä ei ole vastausta ihmisille, jotka vielä näytelmän lukemisen jälkeenkin pitävät häntä yhä antisemiittinä, natsina tai kommunistina. Haastattelun mukaan Hochhuth oli kieltänyt näytelmän esittämisen Itä-Euroopan maissa, joissa valtio oli ”vaimentanut” kirkon. Hänen päätös siitä, ettei näytelmää esitetty tietyissä Itä-Euroopan maissa, oli herättänyt ihmettelyä. Hochhuth perusteli päätöstään sillä, että näytelmää olisi Itä-Euroopan maissa lyhennetty ja muokattu radikaalisti, eikä hänellä olisi ollut mitään sanavaltaa. Lisäksi hän pelkäsi, että kommunistit käyttäisivät näytelmää propagandana kirkkoa vastaan.²¹ Kuitenkin 1966 näytelmä sai ensi-illan myös Itä-Euroopassa, ensimmäisenä Jugoslaviassa ja Tšekkoslovakiassa.²²

Hochhuthin näytelmään kohdistuneessa keskustelussa oli kiinnitetty vähän huomiota pohdintaan, mikä oli näytelmän tekijän motiivi. Kylmän sodan aikainen kenraaliluutnantti Ion Mihai Pacepa, joka loikkasi Neuvostoliitosta, kirjoitti artikkelin ”Moskovan hyökkäys Vatikaaniin”, jossa Pacepa kertoi KGB:n salaisesta juonesta Pius XII:ta kohtaan. Tavoitteena oli häpäistä kuva paavista, joka nähtiin suurena vastustajana kommunismille kylmän sodan

---

¹⁸ Ward 1977, 19–21.

¹⁹ Marx 1964, 54.

²⁰ Ward 1977, 19–21

²¹ Stone 1964, 45.

²² Burgers 1986, 189.

aikana. Pacepa väitti, että Hochhuth oli värvätty kuvaamaan Pius XII kylmäsydämisenä natsien kannattaja. Tarkoituksena oli vaikuttaa yleiseen mielipiteeseen pilaamalla mielikuva Neuvostoliiton vastustajasta eli paavista. Ilmeisesti vuonna 1960 Neuvostoliiton kylmän sodan aikainen johtaja Nikita Khrushchev hyväksyi salaisen juonen nimeltään Seat-12, jonka tavoitteena oli muuttaa kuva paavista pyhimyksestä syntiseksi. Tämä salaisen agentin kertomus kuitenkin oli todisteita vailla ja se nähdään objektiivisesti tarkastellen kaukaa haetulta.²³

Judy Stonen kirjoittamassa haastattelussa Hochhuthin kerrottiin viettäneen Roomassa kolme kuukautta hänen työstäessään näytelmää. Artikkelin mukaan hän tutki yleistä ilmapiiriä, puhui sveitsiläiskaartilaisille sekä roomalaisille ja juutalaisille, jotka olivat olleet luostareissa piilossa sodan aikana. Lisäksi Hochhuth kertomansa mukaan esitti paljon kysymyksiä tapahtumista yhdelle piispalle, jonka henkilöllisyyttä hän ei paljastanut. Artikkelin mukaan kyseinen piispa oli vältellyt Hochhuthia viikkoja, mutta kun hän viimein oli suostunut tapaamaan Hochhuthin, hän vahvisti Hochhuthin uskomat väitteet paavin käyttäytymisestä sodan aikana.²⁴ Historioitsija Frank J. Coppa kuitenkin kirjoitti, että epäilyt kohdistuvat Hochhuthin väitteeseen siitä, että hän olisi kerännyt Roomassa ollessaan dokumentteja paavi Pius XII:sta ja että häntä olisi auttanut nimeltä mainitsemattomat vatikaanilaiset.²⁵

Kuitenkin oli selvää, että *Sijaisen* ohjaaja Erwin Piscator oli kommunisti, jolla oli tiiviit suhteet Moskovaan, ja joka haki turvapaikkaa Neuvostoliitosta, kun Adolf Hitler ja natsit nousivat valtaan. Tästä päätellen voi tulkita, että ainakin jotkut kommunistit, jollei Neuvostoliitto, osallistuivat paavin vastaiseen kampanjaan. Moskova näki paavi Pius XII:n kapitalismin ”työkaluna” ja lännen liittolaisena. Joidenkin kertomusten mukaan Moskova turvautui erilaisiin keinoihin, joilla voitaisiin saattaa huonoon valoon heidän ideologinen vihollisensa. Pastori Peter Gumpel, joka oli paavi Pius XII:n pyhäksi julistamisen relaattori, väitti että kommunistiset lehdet Ranskassa ja Italiassa olivat käyttäneet *Sijaista* hyväkseen kampanjoissaan kirkkoa vastaan. Gumpelin mukaan näytelmän vuosittainen esittäminen olisi ollut pakollista kaikissa kommunististen maiden suurissa kaupungeissa. Peter Gumpel sanoi, että näiden tekijöiden perusteella oli selvää, että kommunisteilla oli osansa paavi Pius XII:n vastaisessa kampanjoinnissa. Myös sisar Margherita Marchione, yksi Pius XII:n vannoutuneimmissa puolustajista, uskoi, että Neuvostoliitto oli paavin vastaisen

---

²³ Coppa 2011, 3.

²⁴ Stone 1964, 51.

²⁵ Coppa 2011, 3.

kampanjoinnin taustalla. Kysymys siitä, oliko KGB rahoittanut ja ollut osana Hochhuthin näytelmän syntyä, jäi ratkaisemattomaksi. Se, että Moskova käytti näytelmää Pius XII:ta vastaan ja se, että näytelmä oli vaikuttanut paaviin kohdistuneeseen väittelyyn, oli kuitenkin selvää.²⁶

1.3 Sijaisen juoni

Näytelmän keskeisenä fiktiivisenä henkilöhahmona on jesuiitta pappi Riccardo Fontana, joka ”taisteli” vainottujen puolesta. Riccardo – hahmon esikuvana toimi Berliinin tuomiorovasti Bernhard Lichtenberg.²⁷ Riccardo vaatii paavi Pius XII:ta ottamaan kantaa julkisesti holokaustin tapahtumiin, mutta hänen neuvonsa hylätään. Hänestä tulee näytelmässä itse nimitetty ”Kristuksen sijainen”, joka yrittää kantaa paaville kuuluvan vastuun. Näytelmän loppupuolella Riccardo vaatii itselleen keltaista Daavidin tähden merkkiä ja lähtee vapaaehtoisesti Auschwitziin, jossa hän lopulta kuolee.²⁸ Näytelmän toinen päähahmoista SS-Obersturmführer²⁹ Kurt Gerstein, joka oli näytelmässä esiintynyt historiallinen henkilöön perustuva hahmo. Gersteinin nimi oli kaiverrettu Pariisin juutalaisten seurakunnan fasismin uhrien muistokiveen.³⁰

Näytelmä jakaantuu viiteen näytökseen. Ensimmäisen näytöksen ensimmäisessä kohtauksessa Gerstein, Isä Riccardo ja Berliinin nuntius keskustelevat tulisiko paavi Pius XII:n kumota valtakunnankorkordaatti protestina natsien toimia vastaan. Kohtauksessa Nuntius sanoo, että edesmennyt paavi Pius XI olisi ollut valmis irtisanomaan liiton Hitlerin kanssa ja että hän uskoo Hitlerin ymmärtävän, että vain liitossa katolisen kirkon kanssa fasismi on voittamaton. Gerstein tulee Nuntiuksen puheille ja kertoo juutalaisiin kohdistuneista vainoista ja anelee Vatikaanin puuttumista asiaan. Gerstein sanoo: ”vain paavi voi enää vaikuttaa asioihin”³¹. Nuntius vastasi Gersteinille, ettei hänellä ole mitään valtuuksia tässä asiassa ja että hänen on virassaan vältettävä kaikkia konflikteja Saksan hallituksen ja Rooman välillä. Näytöksen toisessa kohtauksessa saksalaiset aristokraatit, teollisuusmiehet sekä valtion virkamiehet, mukaan lukien Adolf Eichmann³², viettävät iltaa maanalaisessa keilahallissa. Keskustelut kohtauksessa sisältävät niin kepeää leikinlaskua kuin puistattavaa keskustelua juutalaisten kohtelusta. Kohtauksessa keskustellaan esimerkiksi juutalaisten mahdollisimman tehokkaasta ja helposta tappamisesta. Kolmannessa kohtauksessa Gerstein ja

---

²⁶ Coppa 2011, 3–4.

²⁷ Hochhuth 1963, 10.

²⁸ Hochhuth 1963.

²⁹ suom. ”rynnäköön päällikkö” oli natsi-Saksan SS-joukoissa käytetty sotilasarvo

³⁰ Hochhuth 1963, 10–11.

³¹ Hochhuth 1963, 21.

Riccardo tapaavat Gersteinin asunnossa, ja he auttavat Gersteinin luona piilotelleen juutalaista Jakobsonia pakenemisessa.³³

Toisessa näytöksessä nostetaan esille näkemys, jonka mukaan Hitler pelkää paavi Pius XII:ta enemmän kuin ketään muuta aikalaistansa ja, että Pius XII:n taloudelliset motiivit estivät häntä nousemasta Hitleriä vastaan. Yksi kardinaaleista sanoo, että natsit ovat viimeinen suoja, joka on jäljellä kommunistien valtaamassa Euroopassa. Kolmannessa näytöksessä juutalaisia kerätään ”paavin ikkunoiden alla” Roomassa ja keskustelu paavin puuttumisesta asiaan jatkuu. Riccardo esittää ensimmäisen kerran ajatuksen siitä, että jakaisi vainottujen kohtalon liittymällä heidän seuraansa keskitysleireille itään.³⁴

Itse paavi Pius XII esiintyy näytelmän neljännessä näytöksessä. Tässä kohtauksessa paavi keskustelee talousasioista sodan mylläämässä Italiassa, kunnes keskustelu siirtyy juutalaisvainoihin Roomassa. Näytelmän käsikirjoituksessa paavi sanoo: ” – onhan itsestään selvää, että kaikki teemme parhaamme Jumalan meille antamin voimin auttaaksemme onnettomia kuten tähänkin asti.”. Kohtauksessa paavi kuvailee kuinka Hitleriä ei saa ärsyttää julkisella kannanotolla, vaan tulee toimia ”äänettöminä ja viisaina kuin käärmeet”. Lisäksi näytelmän paavi sanoo, ettei Hitler ole enää vaarallinen sodan loppuvaiheessa ja on oltava varovainen, ettei Stalinista tehdä Hitlerin perillistä. Kohtauksessa Riccardo nousee paavia vastaan ja vaatii häntä nousemaan juutalaisvainoja vastaan, mutta paavin mielestä Hitlerillä on vielä käyttöä ”työkaluna” Stalinia vastaan.³⁵ Radiotoimittaja Patricia Marx kysyi vuonna 1964 tekemässä haastattelussaan Rolf Hochhuthilta näytelmän paavista ja hahmon suhtautumisesta politiikkaan ja talousasioihin kyseisessä kohtauksessa. Hochhuth kertoi, että hän ei väittänyt näytelmässä talousasioiden vaikuttaneen paavin vaikenemiseen. Hän perusteli teeman valintaa kohtaukseen sen vuoksi, että hänen mielestään Vatikaanilla oli myös suurta kiinnostusta maallisiin asioihin.³⁶

Viidennessä näytöksessä Riccardo pukee ylleen keltaisen tähden ja liittyy juutalaisten mukaan Auschwitzin kuolemaan. Hän kohtaan siellä ”Tohtori³⁷”, jonka kanssa he käyvät pitkän keskustelun keskitysleirin tapahtumista. Tohtori sanoo kohtauksessa: ” – kirkko, joka

---

³² Adolf Eichmann järjesti keskitysleireille lähetettyjen ihmisten tunnistamisen sekä kuljetukset.

³³ Hochhuth 1963, 11–98.

³⁴ Hochhuth 1963, 99–221.

³⁵ Hochhuth 1964.

³⁶ Marx 1964, 61.

³⁷ Tohtori on näytelmässä esiintyvä hahmo, jolle ei ole annettu muuta nimeä. Käsikirjoituksen vuorosanoissa ja tekstissä tohtori on kirjoitettu pienellä, mutta lehtiartikkeleissa hänen tittelinsä kirjoitetaan isolla ”Tohtori”. Käytän tekstissäni lehtien mukaista kirjoitusasua, eli kirjoitan hahmon tittelin isolla, silloin kuin viitataan nimellä mainitsemattomaan Tohtoriin. Näytelmässä esiintyy myös muita tohtoreita, mutta heidän arvonimen perässä on tarkentava nimi esim. tohtori Fritsche.

on länsimaissa raivannut toisinuskovia tieltä murhaamalla, pitää itseään m o r a a l i s e n a instituutiona.”. Tähän Riccardo vastaa, että tietää kirkon syyllisyyden historiankulussa, mutta Jumala ei valvo historian kulkua. Kuitenkin Tohtori yrittää auttaa Riccardoa pakenemaan leiriltä, jotta Tohtori pelastuisi sodan loputtua liittoutuneiden tuomiolta. Kolmannessa kohtauksessa Sturmbannführer³⁸ Tohtori Fritsche³⁹ ja Gerstein keskustelevat Riccardon päätymisestä Auschwitziin. Tohtori Fritsche sanoo kohtauksessa, että hän olisi tahtonut lähettää Riccardon saman tien kotiin ja ettei hän halua olla missään tekemisissä Riccardon kanssa. Gerstein myös tapaa juutalaisen Jacobsonin keskitysleirillä, jota hän oli piilotellut asunnossaan ja auttanut karkuun aikaisemmin näytelmässä. Jacobsonin pakenemisyritys ei kuitenkaan ollut onnistunut. Jacobson ihmettelee kohtauksessa, miten Gerstein pystyy elämään, kun tietää keskitysleirin tapahtumista ja missä liittoutuneiden apu viipyy. Lopuksi Jakobson pyytää Gersteinia ampumaan hänet, sillä hän ei tahdo mennä kaasukammioon. Kohtaukseen liittyy myös Riccardo, jolle kerrotaan hänen vapautumisestaan. Riccardo kuvailee kuinka hänen viikon kestänyt työnteke leirin krematoriossa on verottanut hänen uskoaan Jumalaan.⁴⁰

Kuitenkin Riccardo ristiriitojen keskellä kokee, että hänen tehtävänsä on jäädä Auschwitziin, vaikka hän ei sitä tahtoisikaan. Riccardo pyytää Jacobsonia vielä kerran lainaamaan Riccardon papin pukuaan, jotta Jacobson pääsisi pois keskitysleiriltä esiintymällä isä Riccardona. He ottavat tietoisien riskin siitä, että Tohtori mahdollisesti tunnistaisi, ettei Jacobson ole isä Riccardo ja näin myös Gerstein joutuisi hengenvaaraan. Jacobson ja Gerstein kohtaavat Tohtorin uloskulkumatalla ja hän tunnistaa, että Jacobson ei ole Riccardo, niin kuin Gerstein väittää hänelle. Huijauksen mennessä pieleen ja Riccardon yrittäessä tappaa Tohtoria eräs SS-mies ampuu Riccardoa. Kohtaus loppuu siihen kuin haavoittunut Riccardo ja Jakobson ovat matkalla leiritulille ja Gerstein viedään komendaatin luo. Näytelmä päättyy tiedotuslukijan julistukseen siitä, kuinka paavi ei esittänyt mitään vastalauseita juutalaisten kuljetuksia vastaan ja kuinka kaasukammiot olivat toiminnossa näytelmän tapahtumien jälkeen vielä runsaan vuoden, kunnes vuonna 1944 marraskuussa krematoriot räjäytettiin ja pari kuukautta myöhemmin venäläiset sotilaat vapauttivat viimeiset Auschwitzin vangit.⁴¹

---

³⁸ suomeksi rynnäkköyksikönjohtaja

³⁹ Tohtori Fritschen tehtävänä näytelmässä oli erotella kuljetuksessa saapuva terveet vangit teollisuuden vastaanottoelimille. Hahmo ei näe tai kuule itse kurinpidollisia toimenpiteidensä täyteenpanoa. (Hochhuth 1963, 267.)

⁴⁰ Hochhuth 1964, 258–317.

⁴¹ Hochhuth 317–335.

1.4 Paavi Pius XII, toinen maailmansota ja holokausti

Ennen toisen maailmansodan syttymistä paavi Pius XII yritti estää sodan syttymistä ja tarjoutuikin esimerkiksi toimimaan sovittelijana niin Saksan ja Puolan välillä, kuin Ranskan ja Italiankin välillä. Saksa kieltäytyi paavin tarjouksesta toimia Saksan ja Puolan välisten suhteiden sovittelijana ja Ranska taas kieltäytyi neuvotteluista Italian kanssa. Vielä elokuussa 1939 paavi yritti estää sodan syttymistä radiopuheessa, jossa hän sanoi: ”Mitään ei menetetä rauhassa, mutta sodassa voidaan menettää kaikki”. Paavin puhe tavoitti suuren ihmismäärän ja 40 valtiota lähetti diplomaattisia edustajia Vatikaaniin.⁴²

Sodan syttymisen jälkeen paavin ensimmäinen ensyklika julkaistiin 20.10.1939. Kirje sisälsi esimerkiksi selkeän totalitaristisen yhteiskunnan ominaispiirteiden tuomitsemisen, kuitenkin suoraan nimeämättä tiettyä maata tai hallintoa. Lisäksi kirjeessä Pius XII sanoi, että kristillisen rakkauden vaatimus ei ole vain ”tyhjä sana, vaan elävää todellisuutta” sekä hän luotti siihen, että kaikki katolilaiset imitoivat ”laupeaa samarialaista” ja auttavat sodan uhreja.⁴³ Kun ongelmat Euroopassa jatkuivat, paavi jatkoi työskentelyä rauhan edistämiseksi. Elokuussa vuonna 1939, muutama päivä sen jälkeen, kun maailma oli saanut tietää Neuvostoliiton ja Saksan liitosta, paavi Pius XII esitti puheen radiossa kansakuntien päämiehille, poliitikoille, kirjailijoille ja johtajille, jotta he tekisivät kaikkensa estääkseen uuden katastrofin syntymisen. Paavi korosti puheessaan, että pyhä istuin pysyisi edelleen julkisten kiistojen yläpuolella.⁴⁴ Maaliskuussa vuonna 1940 Saksan ulkoministeri Joachim von Ribbentrop vieraili paavi Pius XII:n luona, jolloin Pius XII puhui uskonnollisista vainoista ja puolusti Saksassa sekä Puolassa olevia juutalaisia. Tämä oli voimakkain julkinen paavin esittämä vastalause saksalaisten vihamielisyyttä ja luonnon- sekä moraalilakien loukkausta kohtaan. Huhtikuusta eteenpäin paavi käytti julkisen protestin välineenä vain diplomaattisia keinoja. Paavi rohkaisi hiljaisesti ja voimakkaasti kaikkia, jotka pystyivät auttamaan avuntarpeessa olevia ihmisiä, myös juutalaisia, olivat he kastettuja tai eivät.⁴⁵

Vuoden 1942 paavi Pius XII:n joulupuhe oli lähimpänä Pius XII:n julkista kannanottoa juutalaisten massamurhiin. Puheen sanoma oli selkeä niille, jotka lukivat sen tarkasti. Puheessa paavi sanoi, että kirkko olisi ”valheellinen” itselleen, jos se ”kuuroutuisi lastensa ahdistuneelle itkulle”, jota kirkko kuuli jokaisesta ”ihmisperheen luokista”. Tämä oli nähty viittauksena uudenlaisiin ”ihmisyyttä rikkoviin rikoksiin”, joihin taistelevat osapuolet syyllistyivät. Pius sanoi puheessa, että kirkko pysyi puolueettomana ongelmissa, joita ihmiset

---

⁴² Coppa 2013, 133 & 135.

⁴³ O'Shea 2011, 173–174.

⁴⁴ Coppa 2013, 137.

⁴⁵ O'Shea 2011, 178.

ja valtiot pyrkivät selvittämään, niin kauan kun nämä keinot mukautuvat ”Jumalan lakiin”. Paavi tuomitsi puheessaan hallitusten autoritaariset järjestelmät, jotka kiistivät ihmisen arvokkuuden ja keräsivät ihmiset laumoittain yhteen ihan kuin nämä olisivat ”massoja ilman sieluja”. Paavi Pius XII sanoi puheessaan, että kaikki hyväntahtoiset ihmiset oli kutsuttu palauttamaan yhteiskunta takaisin ”Jumalan lakien piiriin” ja ”palvelemaan ihmisiä tavallisessa elämässä”. Tämä ”vala” oltiin velkaa kaikille ihmisille, jotka olivat kuolleet sodassa ja myös niille, joita oli vainottu ja tapettu vain kansallisuutensa tai rotunsa vuoksi.⁴⁶

Paavi Pius XII:n toimien taustalla olevia motiiveja oli pohdittu erityisesti Rolf Hochhuthin näytelmän *Sijaisten* synnyttämän keskustelun ja debatin seurauksena.⁴⁷ Paavi Pius XII:n suhdetta Saksaan, ja sen vaikutuksia paavin toimiin oli perusteltu sillä, että paavi Pius XII:lla oli läheinen suhde Saksaan maana ja saksalaisiin. Paavi Pius XII ei halunnut asettaa Saksan katolilaisia tilanteeseen, jossa he olisivat joutuneet valitsemaan joko uskontonsa tai maansa. Lisäksi paavi pelkäsi, että hänen puolueettomuutensa rikkoutuessa Saksan katolilaiset kärsisivät, ja se saattaisi heidät alttiiksi natsien vainoille sekä vaarantaisi kirkon yhtenäisyyden.⁴⁸ Paavi Pius XII oli myös vahvasti sitoutunut vuonna 1933 Saksan kanssa solmittuun valtakunnankonkordaattiin. Valtakunnankonkordaatti oli vuonna 1933 kansallissosialistisen Saksan ja Pyhän istuimen välille solmittu valtiosopimus. Kardinaali Pacelli – myöhemmin paavi Pius XII – oli ollut sopimuksen pääneuvottelija. Konkordaatti takasi kirkon aseman vakauden, mutta se vaati katolisen Zentrum -puolueen lakkauttamisen ja sen, että katolinen kirkko vetäytyi Saksan poliittisista organisaatioista. Lisäksi konkordaatti vahvisti Hitlerin arvovaltaa sekä oikeutusta.⁴⁹ Konkordaatti määritteli siis kirkko-valtio suhteita ja rajoitti katolilaisia sekä heidän johtajiaan, kun natsit aloittivat toimensa juutalaisia kohtaan. Saksassa konkordaatti tarkoitti sitä, että kirkko ei voinut sekaantua valtion suhteisiin, jotka eivät koskeneet katolilaisia.⁵⁰

Ensimmäinen kysymys paavin motiiveista, käsitteli sitä, kuinka paljon paavi Pius XII tiesi natsien toimista juutalaisia vastaan. Niin kuin kaikki muutkin Euroopassa paavi Pius XII tiesi natsien vainoista juutalaisia kohtaan Hitlerin valtaan noususta saakka. Erityisesti he, joilla oli mahdollisuus saada diplomaattista tietoa, tiesivät, että suuria määriä juutalaisia ja muita uhreja kuoli natsien toimesta. Natsit rakensivat vuosien 1941–1942 aikana tuhoamisleirejä keskitysleirien lisäksi, mihin kuljetettiin valloitetuista maista juutalaisia

---

⁴⁶ O’Shea 2011, 192–193.

⁴⁷ Sánchez 2002, 2–3.

⁴⁸ Coppa 2013, 138.

⁴⁹ Rittner & Roth 2002, 18–19.

⁵⁰ Phayer 200, 59–60.

kuolemaan. Paavi sai tuhoamisleireistä ja niissä tapahtumista massamurhasta tiedon maaliskuussa vuonna 1942 Slovakian ja Sveitsin nuntiuksien kautta. Kysymyksenä oli kuitenkin vielä myös se, uskoiko paavi juutalaisten massamurhaamisesta vai näkikö pyhä istuin, että kyseessä voisi olla liittoutuneiden propaganda.⁵¹

Kysymys paavin mahdollisesta juutalaisvastaisuudesta oli herättänyt keskustelua. Kaikissa kristillisissä kirkkoissa antisemitismillä oli ollut pitkät perinteet ja monet Keski-Euroopan sekä Länsi-Euroopan kristityt olivat antisemiittejä, ja katolisella kirkolla oli vastuu tämän asenteen vahvistamisessa ja edistämisessä. Kuitenkaan ei voitu varmuudella sanoa, mikä oli Pius XII:n suhde juutalaisiin, mutta epätodennäköisenä voitiin pitää, että paavi Pius XII toiminnan taustalla olisi ollut antisemitismi.⁵² Lisäksi oli esitetty, että paavi Pius XII:n yksi motiiveista vaikenemiseen oli pelko Vatikaanin turvallisuudesta.⁵³ Kun saksalaiset valloittivat Rooman vuonna 1943, saksalaiset kunnioittivat lateraanisopimuksia⁵⁴ eivätkä rikkoneet niitä, mutta kuitenkin pelkona oli, että Hitler saattaisi hetkenä minä hyvänsä hyökätä Vatikaania vastaan tai rajoittaa sen toimintaa. Oli myös esitetty, että paavin käytöksen takana oli Vatikaanin diplomatian varovaisuus, joka oli tyypillistä kirkolle modernina aikana. Paavi Pius XII oli koulutettu diplomaatiksi ja oli tietoinen paavillisen diplomatian rajoituksista. Vatikaani oli pieni valtio, ja varovainen diplomatia oli järkevää kaikille pienille valtioille erityisesti valtiolle, jolla ei ole kykyä puolustaa itseään. Lisäksi pyhän istuimen tuli suojella papistoa, kouluja ja omaisuutta, jotta valtio pystyi toimimaan.⁵⁵

Näkemyks, että paavi Pius XII pelkäsi kommunismia enemmän kuin natsismia oli myös nostettu esiin.⁵⁶ Paavi Pius XII mahdollisesti näki Hitlerin ensisijaisena vastuksena kommunismille.⁵⁷ Oli selvää, että Pius XII sekä suuri osa papistosta pelkäsi kommunismin leviämistä, sillä ainakin Neuvostoliiton aikana kommunismin pyrkimyksenä oli tuhota uskonto ja kaikki sen muodot. Kuitenkin tutkijat olivat eri mieltä siitä, oliko tällä jokin merkitys paavi Pius XII:n suhtautumiseen natsseja kohtaan. Historioitsijat olivat yhtä mieltä siitä näkemyksestä, että Pius XII tahtoi toimia sodan sovittelijana ja oli siksi vähemmän kriittinen saksalaisia kohtaan. Lisäksi dokumenttien perusteella voitiin sanoa, että paavi Pius XII:n toimintaa vaikutti pelko siitä, että julkinen ja suora natsien toimien tuomitseminen olisi

---

⁵¹ Sánchez 2002 42–43.

⁵² Sánchez 2002, 70–75.

⁵³ Coppa 2013, 138; Sánchez 2002, 75 – 76.

⁵⁴ Lateraanisopimukset olivat vuonna 1929 allekirjoitetut sopimukset, joissa Italia esimerkiksi tunnusti Vatikaanin itsenäisenä valtiona ja sopimuksissa paavilta vaadittiin ulkopoliittista puolueettomuutta. Sánchez 2002, 75–76.

⁵⁵ Sánchez 2002, 70–77, 90–92.

⁵⁶ Sánchez 2002, 103.

⁵⁷ Coppa 2013, 138.

pahentanut vainottujen ihmisten oloja. Oli myös pohdittu paavin luonteenpiirteiden ja persoonan merkitystä hänen vaikenemisessaan. Pius XII oli koulutettu, ja hän lähestyi ongelmia niin kuin monet oppineet lähestyvät. Oppineilla oli tapana luulla, että tavalliset ihmiset lukivat ensyklopedioita ja lausuntoja yhtä tarkasti kuin oppineet ja pystyivät lukemaan rivienvälissä olevia merkityksiä.⁵⁸

---

⁵⁸ Sánchez 2002, 104 –107, 111, 114, 121–124.

2. *Sijainen* – näytelmän kansainvälinen vastaanotto

2.1 *Näytelmän toteutus sai kritiikkiä*

Näytelmällä *Sijainen* oli 75 erilaista tuotantoa ja se oli esitetty 27 maassa.⁵⁹ Broadwayn esityksen *The Deputy* ohjasi ja tuotti Herman Shumlin. Shumlin sai teatterimaailman Tony Award palkinnon paras draaman tuottaja näytelmän *The Deputy* tuottamisesta vuonna 1964.⁶⁰ Vuonna 1963 näytelmä sai ensi-iltansa Pariisissa ja sen ohjasi Peter Brook.⁶¹ Pariisin näytöksissä tapahtui säännöllisesti yleisön mielenosoituksia, joihin jopa Pariisin arkkipiispa Maurice Feltin rohkaisi yleisöä. Näytöksen juoni, poliittiset ja uskonnolliset vihjaukset saivat arvostelua osakseen, mutta esityksen ohjaus taas sai arvostusta.⁶² Näytelmä esitettiin myös esimerkiksi Baselissa, Wienissa, Tukholmassa ja Lontoossa, mutta ei esimerkiksi Roomassa.⁶³

Albert Bermel kirjoitti artikkelin “Understudy for The Deputy” lehteen *The New Leader* vuonna 1964.⁶⁴ *The New Leader* oli sosialidemokraattinen lehti, joka käsitteli poliittisia ja kulttuurillisia teemoja sekä julkaisi paljon Neuvostoliittoa kritisoivia artikkeleita. Alun perin lehti oli Amerikan sosialistisen puolueen virallinen lehti. Myöhemmin lehdestä kehittyi liberaali kommunismin vastainen aikakausilehti, joka vastusti stalinismia.⁶⁵ Albert Bermel oli näytelmäkirjailija, näytelmien kääntäjä sekä *The New Leader* -lehden näytelmäkriitikko.⁶⁶

Bermel kuvaili artikkelissaan, kuinka näytelmää *Sijainen* oli kuvailtu enemmänkin yhteiskunnallisena dokumenttina kuin teatterinäytelmänä. Näytelmä oli nähty niin hyökkäyksenä paavi Pius XII:ta ja kirkkoa kohtaan, epäkypsänä aikaansaannoksena kuin takaiskuna 1900-luvun absurdeille, symbolisille sekä psykologisille näytelmäkoulukunnille. Jotkut olivat esittäneet, että jättämällä näytelmästä pois epädramaattiset osat, kuten Broadwayn linjauksessa oli tehty, se vahvisti *Sijaisen* voimaa. Bermel kuitenkin totesi, että vaikutus oli ollut juuri päinvastainen. Näytelmässä oli paljon irrallisia katkelmia, ja se oli kaikessa suhteessa supistus Hochhuthin kirjoituksista. Näytelmä oli esimerkki klassista teatteria, joka sisälsi paljon sekä kirjallisia että poliittisia viittauksia ja sen erikoisuutena oli sen kiihkeys, johon harva näytelmäkirjoittaja kykeni. *Sijaista* ei ollut tukahduttanut syyllisyys sodasta, vaan näytelmää kuljetti eteenpäin suuttumus tapahtumia kohtaan. Näytelmän

---

⁵⁹ Ward 1977, preface.

⁶⁰ Internet Broadway Database *s.a.*

⁶¹ Whitfield 2010, 154.

⁶² Helfer & Loney 1998, 126–127.

⁶³ Whitfield 2010, 154.

⁶⁴ Bentley 1964, 16.

⁶⁵ New Leader records, 1895-2011 bulk 1924-2006, *s.a.*

⁶⁶ Bentley 1964, 16.

pääteema, eli paavi Pius XII:n velvollisuus puhua juutalaisvainoja vastaan, oli ujutettu jokaiseen kohtaukseen, ei vain toistona, vaan joka kerta ”uusina valaistuna painotuksina”.⁶⁷

Bermel kirjoitti artikkelissaan, kuinka näytelmä oli kirjoitettu vapaamittaan ja näytelmä sisälsi monimutkaista dialektiikkaa, keskustelevaa realismia sekä kiillotettuja aforismeja. Bermel kuitenkin kertoi, ettei itse ollut lukenut alkuperäistä tekstiä, ja kuinka hänelle oli kerrottu, että alkuperäisen näytelmän kääntäminen muille kielille ei antanut oikeutusta sen saksankieliselle versiolle.⁶⁸ Tämä huomio onkin merkittävä, koska jokaisella kielellä on oma ainutlaatuinen tapa ilmaista asioita. Tarkastellessani miten näytelmä otettiin vastaan, tulee pitää mielessä se, että todennäköisesti artikkelien kirjoittajat eivät ole nähneet alkuperäistä näytelmää alkuperäisellä kielellä. Näytelmän sisältö ja kieli ovat erilaiset eri maissa sekä mahdollisesti eri teattereissakin esitetyissä näytöksissä. Tämä voi vaikuttaa myös lähteideni ihmisten ajatuksiin ja näkemyksiin näytelmästä.

Bermel koki, että Hochhuth oli onnistunut tekemään ”autenttisen ja taiteellisen tragedian” sijoittamalla hänen esittämänsä faktat näytelmään puhetaidolla ja tarinan ”tyrmäävällä logiikalla”. Näytelmän hahmot oli porrastettu ”moraalisesti laskelmoiden” lähes hyvästä suoranaiseen pahuuteen. Hochhuth ei ollut tehnyt paavi Pius XII:sta pahantekijää, vaan Hochhuth esitti paavin ehkä hieman ”liioitellun asiallisena”. Hochhuthin kuvaus paavista sisälsi kuitenkin jonkinlaista ”katkeruutta” ja se, että hän ei ollut onnistunut paavin kuvauksessa. Hochhuth oli yleisölle velkaa ”suuremman” paavin, vähintään kunnollisen vastuksen näytelmän sankarille Riccardo Fontanalle. Hochhuth antoi paaville vain vuorosanoja, jotka pyrkivät kuvaamaan hahmon historiallista älykkyyttä ja vakuuttavuutta.⁶⁹

Bermelin mielestä Broadwayn versio oli ”häpeäpilkku”. Juonen monimuotoisuus, hienovarainen tapahtumien ja ihmisten verkostoituminen yhteen oli kadonnut ja tilalla oli yksinkertainen juoni. Näytelmästä oli jätetty oleellisia kohtauksia pois: keskeisiä hahmoja oli muokattu ”niin mauttomasti, että niistä olivat jääneet jäljelle vain siluetit hahmoista”. Näytelmän leikkaus oli aiheuttanut sen, että tuotannosta oli tullut ”paikallaan junnaava selonteko, joka vain ”ajautui” keskusteluihin”. Myös lavastus ja vaatetukset olivat epäonnistuneet: lavastuksen tyyli oli ollut paikoitellen häiritsevästi ristiriidassa realistisen rekvisiitan kanssa. Myös näyttelijät olivat kompastelleet ja epäröineet näytelmän aikana.

---

⁶⁷ Bermel 1964, 16–17.

⁶⁸ Bermel 1964, 18.

⁶⁹ Bermel 1964, 19–20.

Bermel pohti, miksi näytelmä oli esitetty niin vajaana versiona, ja totesi, että tähän oli varmasti vaikuttanut paine saada näytelmä mahdollisimman nopeasti esitettäväksi.⁷⁰

Bermel siis koki, että Hochhuthin työssä oli niin onnistuneita kuin epäonnistuneitakin osioita. Näytelmän juoni oli loppuun asti mietitty ja se oli pujotettu näytelmään taitavasti. Kuitenkin Hochhuthin näytelmässä oli vajaavaisuuksia, joista Bermel nosti esille paavin henkilöhaamon, joka oli epäonnistunut. Bermel antoi Broadwaylla esitetylle versiolle runsaasti kritiikkiä ja kirjoitti näytelmän epäonnistumisesta jyrkästi. Artikkelin oli julkaistu lehdessä, joka oli tunnettu kommunistin vastaisista teksteistä. Kuitenkaan tekstissä ei näkynyt varsinaisesti poliittista latausta mihinkään suuntaan. Bermel ei esimerkiksi kommentoinut näytelmän esittämiä argumentteja siitä, mitkä olivat paavi Pius XII:n motiivit hänen vaikenemiseensa tai osallistunut keskusteluun oliko näiden motiivien takana poliittisia näkemyksiä.

Richard Gilman kirjoittama artikkeli ”The Deputy Arrives” julkaistiin 20.3.1964 katolisessa lehdessä *Commonweal*, joka käsitteli uskonnon, kulttuurin ja politiikan välisiä suhteita. Lehden toimittajat olivat pääosin katolisia maallikoita.⁷¹ Gilman oli juutalaistaustainen, myöhemmin roomalaiskatolilaiseksi kääntynyt, amerikkalainen näytelmä- ja kirjallisuuskriitikko, joka toimi *Commonwealin* kriitikkona.⁷² Artikkelissa Gilman kertoi, kuinka näytelmän saavuttua Broadwaylle se oli saanut aikaan monenlaisia reaktioita. Teatterin ulkopuolella olivat päivystäneet ”viharyhmät” ja tunnelmaa oli värittänyt inho. Teatterin sisällä tunnelma taas oli ollut innostuneempi kuin vuosiin. Gilman kertoi, ettei näytelmä ollut itsessään vastannut sille ladattuja odotuksia. Odottamatonta oli ollut se, että Hochhuthin työ oli selviytynyt sen omista puutteellisuuksista ja sen ”aineettomuudesta”, sen jäädessä mieliin ”yllytyksenä, katalyyttinä ja hämmennyksenä.”⁷³

Gilmanin mukaan näytelmässä oli pelkistettyjä ja vääristettyjä historiallisia yksityiskohtia, mutta näytelmän kantavana voimana oli ollut sen moraalinen sanoma, jossa oli ollut jotain, mitä ei voitu lepyttää, neutralisoida tai kumota. *Sijainen* oli nähty historiallisena totuutena sekä vastaavasti virheellisenä historian tapahtuminen kuvauksena. *Sijaista* oli tulkittu myös taideteoksena, jolloin se velvoittaisi ihmisiä vain ottamaan kantaa näytelmän sanomaan. Richard Gilman kirjoitti artikkelissaan, että näytelmän erikoisuus oli sen

---

⁷⁰ Bermel 1964, 20–21.

⁷¹ Bentley 1964, 31; *Commonweal* s.a..

⁷² Brantley 2006.

⁷³ Gilman 1964, 31.

moniulotteisuus. Näytelmää ei tulisi tulkita yksittäin taiteen, historian tai moraalisen ilmaisun muotona.⁷⁴

Gilmanin sanoin Pius XII kuvattiin näytelmässä ahdasmielisenä, niukkasanaisena ja tunteettomana miehenä. Kuvaus paavista oli Gilmanin mukaan liioiteltu ja epäreilu. Näytelmän ongelmana oli se, ettei näytelmässä otettu huomioon moraalista monimuotoisuutta. Näytelmässä keskityttiin paavin vaikenemiseen, vaikka moraalisen kritiikin kohteena olisi pitänyt olla kaikkien ihmisten suhde tapahtumiin. ”Mielikuvituksen vajaanaisuus” näkyi näytelmässä vielä enemmän jesuiitta Fontanan hahmossa. Se olisi voinut olla ”omatunnon todellisen tuhoamisen paikka” ja ”areena” moraaliselle debatille ja ”valaistumiselle”. Muiden ongelmien takia ei ollut edes tilaa kuvailla näytelmän teknillisiä sekä rakenteellisia ongelmia, mutta näytelmä selvisi sen riittämättömyydestä, kun se yritti löytää syyllisyyden ihmisistä itsestään, kun pääsyyllinen, ”mies aseensa kanssa”, oli jo käsitelty.⁷⁵ Gilmanin mukaan näytelmästä puuttui siis näytelmän teemojen tarkastelu moraalisesti laajemmasta mittakaavasta ja näytelmästä tehty esitys oli teknillisesti puutteellinen.

Commonweal oli lehti, jossa käsiteltiin uskontoon liittyvää keskustelua erilaisista näkökulmista ja tavoitteena oli käydä tätä keskustelua mahdollisimman kunnioittavasti ja hyvin perusteltuna.⁷⁶ Lehdessä ei siis mahdollisesti julkaistu kovinkaan kärkeviä artikkeleita. Gilmanin artikkelissa kritisoitiin kyllä Hochhuthin teosta, esimerkiksi paavin kuvausta, mutta tekstistä ei kuitenkaan paistanut läpi huomattavan vahvasti katolilaisuus.

Englannin kielen apulaisprofessori ja näytelmäkriitikko Robert Brustein artikkeli ”History As Drama” julkaistiin 14.3.1964 lehdessä *The New Republic*, joka käsitteli politiikkaan ja taiteeseen liittyviä teemoja.⁷⁷ Brustein kuvasi näytelmää fiktion ja faktojen sekoituksena ja ettei näytelmää voitu nähdä hyvänä historiallisena kuvauksena tai hyvänä kirjallisuutena. Brusteinin mukaan osa Hochhuthin esittämistä tulkinnoista oli herättänyt paljon keskustelua ja mellakoita niin Amerikassa ja kuin Euroopassakin. Brusteinin mukaan Hochhuthin tyyli, jossa yksilölle kaadetaan vastuu instituution epäonnistumisesta, oli perinteistä saksalaista idealismia ja tämä näkyi näytelmän muodossa ja sisällössä.⁷⁸

Brusteinin mukaan Hochhuth kuvasi paavin kylmänä ja tylynä diplomaattina eikä Hochhuthia voinut syyttää historian muokkaamisesta, sillä hän nojautui näytelmässään kuvaamaan paavin tekoja aikansa kertomusten mukaisesti. Kuitenkin Hochhuthin näytelmä

---

⁷⁴ Gilman 1964, 31–32.

⁷⁵ Gilman 1964, 33–34.

⁷⁶ *Commonweal* s.a..

⁷⁷ Bentley 1964, 22; *The New Republic* s.a..

⁷⁸ Brustein 1964, 22.

jätti katsojille pinnallisen ja hämärän kuvauksen Pius XII:sta. Artikkelin mukaan Hochhuthin kuvaukseen paavista vaikutti tiedon niukkuus ja hänen oman kiinnostuksensa puute perehtyä hahmon syvempään olemukseen. Hochhuth painotti paavin luonteen vaikuttaneen vaikenemiseen holokaustista ja tämä säilyttikin näytelmän moraalisen yhtenäisyyden. Tästä johtuen näytelmä oli sekava sekä sen vaikutusvalta heikentyi. Brustein kirjoitti artikkelissaan, että hänen näkemyksensä perustui näytelmän käsikirjoitukseen, sillä Broadwayn tuottama näytös oli sekava, huonosti tuotettu ja reippaasti lyhennetty versio. Brusteinin mukaan Hochhuth oli vakuuttanut Brusteinin hänen tarkalla moraalaisella älykkyydellään sekä suurella rohkeudella.⁷⁹

Juutalaistaustainen Lionel Abel, arvostettu amerikkalainen näytelmäkirjailija osallistui keskusteluun näytelmästä kirjoittamalla vuonna 1964 artikkelin ”Rolf Hochhuth’s The Deputy” lehteen *Dissent*, joka käsitteli poliittisia teemoja.⁸⁰ Abelin mukaan *Sijainen* näytelmä oli tärkein ja kiinnostavin näytelmä, joka oli esitetty pitkään aikaan. *Sijaisen* merkitys ei pelkästään ilmennyt sen kertomista tapahtumista vaan myös siinä, että näytelmän avulla ihmiset pystyisivät tuntemaan tapahtumien merkityksen. Abel ei artikkelissaan yhtynyt muiden kriitikoiden näkemykseen siitä, että näytelmä olisi ollut huono näytelmä hyvällä aiheella. Abelin mukaan juuri näytelmä sai ihmiset ymmärtämään, että aihe oli tärkeä. Muiden kriitikoiden mukaan näytelmän vahvuus oli ollut sen vaikuttava historiallisten tapahtumien käsittely. Abelin mukaan tämä oli vähättelyä, kun puhuttiin *Sijaisesta*. Näytelmän vaikuttavuus syntyi nimenomaan sen esityksestä. Hochhuth nosti esiin miehen, jonka velvollisuutena olisi ollut ”Kristuksen sijaisena maanpäällä” nousta pahuutta vastaan. Abel kuitenkin myönsi, että näytelmä olisi voitu toteuttaa paremmin.⁸¹

Abel esitti artikkelissaan, että Hochhuth antoi Pius XII:lle näytelmässä vain ne argumentit, joita hän käytti oikeasti. Abel kirjoitti, että näytelmä herätti paljon kysymyksiä. Olisiko joku toinen paavi toiminut eri tavalla? Johtuiko paavin käytös siitä, että hän oli ”kylmä” paavi vai siitä, että hän oli paavi ylipäätään? Näytelmä ei kuitenkaan vastannut näihin kysymyksiin. Abelin mukaan näytelmästä huomasi, että se oli protestanttinen. Ketkään muut kuin pääosin protestanttiset saksalaiset eivät olisi tehneet näytelmää, joka kertoi juutalaisten massatuhoamisesta ja jossa paavi olisi syytöksien pääkohteena.⁸² Lionel Abelin näkemys siis erosi hieman muiden mielipiteistä näytelmästä. Hän näki näytelmän pääosin

---

⁷⁹ Brustein 1964, 23–24.

⁸⁰ Bentley 1964, 81; *Dissent s.a.*.

⁸¹ Abel 1964, 81–82.

⁸² Abel 1964, 83–84.

onnistuneena, vaikka toteutuksessa olisi ollut pientä parantamisen varaa, kun taas muut kirjoittajat näkivät näytelmän esityksessä pääosin ongelmakohtia.

Myös näytelmän käsikirjoitus sai kritiikkiä osakseen. Kirjailija, kriitikko ja opettaja Susan Sontag kirjoitti artikkelin ”Reflections on The Deputy” lehteen *The New York Herald* 1.3.1964.⁸³ *The New York Herald* oli poliittisesti puolueeton lehti, joka käsitteli eri aihepiirejä, joihin sisältyi talous, kansainväliset tapahtumat, yhteiskunnalliset teemat ja teatteri.⁸⁴ Sontag kirjoitti, että *Sijainen* oli dokumentaarinen näytelmä, ei historiallinen näytelmä, ja se ”seisoisi” tai ”kaatuisi” sen täsmällisyyteen koko historiallisen totuuden kuvauksessa. Sontagin mukaan harvat taideteokset kuten *Sijainen* onnistuvat olemaan sekä täysin tyydyttäviä taideteoksia että sisältämään moraalisen tehtävän. Näytelmän isompana ongelmana Sontag näki näytelmän suuret dokumenttimäärät. Näytelmän käsikirjoitus oli ”tukittu selityksillä”.⁸⁵

Susan Sontagin mielestä näytelmässä oli erittäin voimakkaita kohtauksia, kuten kohtaukset, joissa esiintyi ”demoninen” SS:n Tohtori. Muuten näytelmässä hahmojen väliset kohtaukset perustuivat pitkälti epädramaattisesti ja toistuvasti siihen, että hahmot ”informoivat toisilleen asioista”. Puheenvuoroihin sisältyi satoja nimiä, faktoja sekä статистиikkaa ja raportteja keskusteluista. Sontagin mielestä näytelmän lukeminen oli erittäin väsyttävä, häkellyttävä sekä koskettava kokemus. Sontag kuvitteli, että näytelmä voisi olla täysin tyydyttävä lavalla, mutta sen vaikutus riippuisi poikkeuksellisen paljon näytelmän ohjaajasta.⁸⁶ Sontag näki siis, että näytelmä herätti tunteita, mutta sitä oli haasteellista ja raskasta lukea.

Yhdysvaltalaisen kirjailija ja Englannin kielen professorin Alfred Kazinin artikkeli ”The Vicar Of Christ” julkaistiin 19.3.1964 lehdessä *The New York Review of books*.⁸⁷ Lehden aihepiireihin kuului kulttuuri, kirjallisuus, talous, ajankohtaiset teemat sekä tiede. Lehti sisälsi merkittävien ajattelijoiden syvällisiä keskusteluja ajankohtaisista kirjoista sekä teemoista.⁸⁸ Kazin mukaan näytelmä ei ollut taideteos perinteisessä symbolisessa muodossaan. Se oli dramaattisessa muodossa oleva tutkielma, joka yritti inhimillistää ”ihmishistorian hirveintä tapahtumaa”. Käsikirjoitus oli kuitenkin inhimillinen, poleeminen sekä uskalias. Nuorella saksalaisella käsikirjoittajalla oli ollut ”spirituaalinen” tarve yrittää rikkoa hiljaisuus, joka vallitsi juutalaisten ja saksalaisten välillä sodan tapahtumista. Kazin kuvaili Hitlerin Saksaa

---

⁸³ Bentley 1964, 117.

⁸⁴ New York Herald s.a..

⁸⁵ Sontag 1964, 121.

⁸⁶ Sontag 1964, 122.

⁸⁷ Kazin 1964, 102.

”painajaisena, josta me kaikki yritimme herätä” ja saksalaisen kirjoittajan täytyisi mennä ”alas helvettiin”, jos hän haluaisi kirjoittaa jotakin merkittävää näistä tapahtumista. Hochhuth ei ollut kavahtanut tätä kohtaloa ja yritti etsiä ymmärrystä tapahtumiin modernin Saksan historian valossa.⁸⁹

Kazin mielestä Hochhuthin pyrkimyksenä oli ollut tehdä dramaattinen ”kaleidoskooppi”, jonka kautta ihmiset pystyisivät käsittämään juutalaisten kohtalon, koska ihmiset eivät olleet aikaisemmin tätä tehneet ja tähän kyenneet. Oli kuitenkin mahdotonta ja sietämätöntä yrittää sovittaa Auschwitz oikeaan mittakaavaan lavalla, ja tehdä se niin, että se olisi myös moraalisesti tyydyttävä esitys. Hochhuth ei ollut ymmärtänyt näytelmässä esittämäänsä Tohtorin hahmoa oikealla tavalla. Tohtorin rikoksille oli näytelmässä yritetty antaa ”pseudoteologinen” ja ”saksalais-rationaalinen” filosofinen tausta. Karu totuus ”anti-natseille” ja humanisteille oli se, että Tohtori ei ollut ”teologi”, ”vale-teologi” eikä edes ”anti-teologi”, vaan ”sadistinen pelle”. Tämä oli kauhistuttavaa ihmisille, jotka olivat yrittäneet vuosikymmeniä selittää ”Hitlerismiä” ihmisten ”inhimillisellä kulttuurilla”. Kauhistuttavaa oli, että niin monet hysteriset ja ”yksinkertaiset” ihmiset olivat ”vallanneet” saksalaisten sydämet ja tappaneet miljoonia ihmisiä ”murhanhimoisesta raivosta”. Hitlerin tekoja ei voitu perustella ”historiallisen kehityksen keinona”, niin kuin jotkut perustelivat esimerkiksi Napoleonin tekoja. Hitler käytti hyväkseen uhriensa heikkoutta ja sivustakatsojien pelkoa. Kazinin mukaan Hitlerillä ei ollut vakavasti otettavia tai vakuuttavia ideoita, joten miljoonat natsien uhrin kuolivat turhaan. Totalitarismi aiheena tai ilmiönä ei ollut missään onnistunut tuottamaan taidetta. Vain uhrin pystyisivät todistamaan näiden ”murhanhimoisten ajatusmallien” voiman. Kuitenkin Kazin näki, että Hochhuthin polemiikki osui asian ytimeen siinä, että miljoonia ihmisiä olisi voitu pelastaa, jos ”Kristuksen sijainen” olisi julkisesti tuominnut natsien teot.⁹⁰ Kazin siis ei ollut vakuuttunut Hochhuthin aiheenvalinnasta, mutta näki, että syytökset paavia kohtaan olivat osuvat.

Kazinin mielestä Hochhuthin käsikirjoitus jätti näytelmän tuottajille niin paljon mahdollisuuksia ja tulkinnanvapautta, ettei ollut ihme, että Lontoon, New Yorkin ja Berliinin esitykset korostivat näytelmän eri puolia. Broadwayn version ohjaaja Schumlin oli vapaasti muokannut näytelmää esimerkiksi jättämällä Kurt Gersteinin hahmon siitä pois, ja lisäämällä

---

⁸⁸ The New York Review of books s.a..

⁸⁹ Kazin 1964, 106.

⁹⁰ Kazin 1964, 106, 108 –109.

siihen omia kohtauksiaan, jotka selkeästi erosivat Hochhuhtin omasta äänestä. New Yorkin esitys oli niukka, karkea ja paikoitellen tarmoton.⁹¹

Kirjallisuuskriitikko ja englannin kielen professori Robert Gorham Davis kirjoitti lehteen *The New York Times Book Review* artikkelin ”The Possibility of Individual Choice” marraskuussa 1964. Davis kirjoitti, että useat ja erilaiset versiot Sijaisesta oli otettu vastaan myrskyisästi. Näytelmässä esitetyt faktat olivat riittävän ”hallusinatoriset” ja ”häiritsevät”, minkä vuoksi näytelmään ei tarvittu yhtään tehostusta tai metaforia. Näytelmän voima syntyi siitä, että Hochhuth oli onnistunut tuomaan näytelmään koko ”natsi-anti-kristuksen” aiheuttaman massakärsimyksen painon kannettavaksi, mutta kuitenkin onnistunut pitämään elossa yksilöllisen valinnan ja vastuun kysymyksen. Kokonaisuudessaan näytelmä oli Davisin mukaan perinteinen ”pelastusdraama”.⁹²

Davisin mukaan eniten kritiikkiä oli kohdannut näytelmän paavi Pius XII:n henkilöahmo. Davis ei kuitenkaan nähnyt, että näytelmä olisi ollut antikatolinen tai antiuskonnollinen. Näytelmä oli omistettu kahdelle katoliselle papille Maxmillan Kolbelle ja Berliinin tuomiorovasti Bernhard Lichtenbergille.⁹³ Vuoden 1938 kristalliyön⁹⁴ jälkeen Lichtenberg aloitti julkisen natsien toimien tuomitsemisen ja rukoilun juutalaisten uhrien puolesta. Vuonna 1942 Lichtenberg sai kahden vuoden vankeusrangaistuksen ja tuomion loppupuolella Lichtenberg pyysi päästä juutalaisten mukana Puolaan toimiakseen siellä pappina. Seuraavana vuonna 67-vuotias sairas Lichteberg menehtyi ollessaan matkalla Dachauin keskitysleirille.⁹⁵ Paavi Johannes Paavali II julisti Lichtenbergin autuaaksi vuonna 1996.⁹⁶ Maxmillan Kolbe oli puolalainen fransiskaanimunkki, joka lähetettiin Auschwitziin vuonna 1941 hänen piilotetuksi juutalaisia. Auschwitzin keskitysleirillä Kolben sellistä oli kadonnut mies, jonka epäiltiin karanneen, minkä vuoksi vartijat valitsivat sellistä kymmenen ihmistä nälännyttääkseen nämä kuolemaan. Yhden miehen anoessaan vapautusta perheensä vuoksi, Kolbe halusi tulla miehen tilalle ja vartijat suostuivat tähän. Kahden viikon nälännytyksen jälkeen Kolbe ja kolme muuta ryhmästä olivat vielä elossa, ja heidät tapettiin myrkkymyrskykeuhkolla. Kolbe julistettiin pyhimykseksi vuonna 1982.⁹⁷ Davisin mielestä Hochhuth teki täyden oikeuden papiston uhrauksille ja kärsimyksille sodan aikana. Hochhuth tiesi

---

⁹¹ Kazin 1964, 106–108.

⁹² Davis 1964, 95–96.

⁹³ Davis 1964, 97.

⁹⁴ Kristalliyöllä tarkoitetaan vuoden 1938 marraskuun 9. – 10. päivänä tapahtunutta juutalaisiin kohdistunutta väkivallan aaltoa.

⁹⁵ Bernhard Lichtenberg *s.a.*.

⁹⁶ BB. Karl Leisner and Bernhard Lichtenberg *s.a.*.

⁹⁷ Williams 2010, 173–174.

esimerkiksi tuhansien puolalaista kohtelusta Dachau keskitysleirillä, jossa pelkästään katolisia pappeja kuoli noin tuhat ja osa pappien kuolemista oli seurausta kidutuksesta.⁹⁸

Davisin mukaan oli moraalisia ja dramaattisia syitä, miksi paavi Pius XII:n hiljentyminen otettiin näytelmän keskiöön. Näytelmän kohtaus, jossa tulee ilmi paavin kieltäytyminen julkiseen kannanottoon, sisälsi Davisin mielestä jonkinlaista ”naiiviutta”, joka kulkee koko näytelmän läpi. Davis näki, että näytelmän pääteemana olivat valinnat ja paavi oli erinomainen esimerkki vaikutusvaltaisesta miehestä, joka oli valinnan edessä.⁹⁹ Davis ei esittänyt artikkelissaan suurempaa kritiikkiä näytelmää kohtaan. Hän mainitsi, että näytelmästä huokuu jossain määrin ”epäkypsyys”. Lisäksi Davis totesi, ettei näytelmän vahvuutena ole Hochhuthin poikkeukselliset taidot, vaan näytelmän teeman voima. Näytelmää piti pinnalla siihen käytetyt dokumentit ja kysymys yksilön vastuusta, jota näytelmässä käsiteltiin paavin hahmon kautta.

2.2 Sijainen kuohuttaa – ”nuoren ja naiivin” miehen työ?

Näytelmä *Sijainen* herätti paljon kuohuntaa kansainvälisesti. Esimerkiksi Ranskassa esiintyi mellakoita ja näyttelijät kokivat uhkaavaa käytöstä, ja sen seurauksena välillä poliisit joutuivat saattamaan näyttelijät kotiin suojellakseen heidän turvallisuutta. Itävallassa 200 poliisia oli palkattu valvomaan järjestystä ensi-iltana ja 17 näytöstä keskeytettiin peräkkäin kunnes lopulta esitykset lopetettiin. Broadwayn ensi-illassa uusnatsien mielenosoitus aiheutti myös epäjärjestystä, joten katsojia kiellettiin poistumasta teatterista näytösten välillä.¹⁰⁰ Lisäksi lehdistö antoi paljon huomiota näytelmälle.

Kardinaali Giovanni Battista Montini kirjoitti kirjeen otsikolla ”Pius XII and the Jews” katoliseen lehteen *The Tablet* vuonna 1963. Kirje julkaistiin kesäkuussa 1963. Pian kirjeen kirjoittamisen jälkeen Montinista tuli paavi Paavali VI. Kardinaali Montini koki, että hänen velvollisuutena oli osallistua tehtävään, jonka tavoitteena oli selventää ja puhdistaa ihmisten käsitystä historiallisesta todellisuudesta, jota Hochhuthin näytelmä vääristeli.¹⁰¹

Kardinaalin mukaan erityisesti paavin henkilöhahmo oli esitetty täysin vääränlaisena näytelmässä. Montini sanoi, että hän pystyi takaamaan tämän henkilökohtaisesti, sillä hän itse oli palvellut paavi Pius XII:ta vuosien 1937–1954 aikana. Hän kertoi, että paavi Pius XII:n ystävällisyys Montinia kohtaan ja hänen työtehtävänsä valtion kirjurina mahdollistivat sen, että Montini pääsi paavi Pius XII:n ”mielen ja sydämen sisään”. Montinin mielestä oli kerta

⁹⁸ Davis 1964, 97; Matysek Jr. 2018.

⁹⁹ Davis 1964, 97.

¹⁰⁰ Whitfield 2010, 154.

kaikkiaan väärin esittää Pius XII pelkurina, sillä Pius XII:n luontainen temperamentti, tietoisuus arvovallastaan ja hänelle luotettu tehtävä puhui tätä syytöstä vastaan. Montini kertoi, ettei Pius XII ollut ”yksinäinen erakko” vaan hän oli erittäin herkkä ja sympaattinen, vaikka hän rakastikin ”eristäytyneisyyttä”. Hänen aistikas mielensä, epätavallinen kyky ajatella ja opiskella johti siihen, että hän halusi vältellä kaikkea turhaa häiriötä ja ylimääräistä rentoutumista. Montinin mukaan Pius XII ei kuitenkaan sulkeutunut elämältä, eikä ollut välinpitämätön ympärillä olevia ihmisiä ja tapahtumia kohtaan. Ei pitänyt paikkaansa, että paavin Vatikaanin johtaminen olisi ollut laskelmoivaa poliittista opportunismia tai se, että kirkon hallitus olisi toiminut materiaalisen hyödyn motivoimana.¹⁰²

Montinin mielestä Hochhuth teki virheen ajatellessaan, että teot, jotka olisivat olleet mahdollisia normaaleissa olosuhteissa tai jossakin nuoren käsikirjoittajan ”mielenvaltaisesti mielikuvituksen tuottamissa hypoteettisissa olosuhteissa”, olisivat myös olleet mahdollisia sodan ja natsien sorron aikana. Kardinaalin mukaan olisi ollut vahingollista ja hyödytöntä, jos paavi olisi toiminut Hochhuthin vaatimalla tavalla. Montinin mukaan *Sijaisen* argumentit paljastavat Hochhuthin riittämättömän käsityksen psykologisista, poliittista ja historiallisista realiteeteista. Näytelmän käsikirjoittajalle oli vain tärkeää kirjoittaa mielenkiintoinen näytelmä. Kardinaali esitti näkemyksen, jonka mukaan paavi Pius XII:n toimiminen Hochhuthin vaatimusten mukaisesti olisi aiheuttanut suuria kostotoimia ja tuhoja, joiden seurauksena Hochhuth olisi voinut kirjoittaa paljon realistisemman ja kiinnostavamman näytelmän. Tässä näytelmässä ”Sijainen” olisi ollut syyllinen siihen, että jo valmiiksi kärsineeseen maailmaan olisi syntynyt entistä suurempia onnettomuuksia, joista lukemattomat syyttömät uhrit olisivat kärsineet.¹⁰³

Kardinaali Montinin kommentit Hochhuthin teoksesta olivat kriittisiä ja kirjoituksesta voisi tulkita, että hän näki *Sijaisen* ”nuoren ja naiivin” miehen työksi, joka ei kertonut todellisesta maailmasta mitään. Montinin kirjeestä tuli vaikutelma, että hän allekirjoitti edesmenneen paavin toimintatavat toisen maailmansodan aikana ja seisoi edesmenneen kollegansa tekojen takana.

Myös saksalainen filosofi Karl Jaspers osallistui keskusteluun radio Baselin haastattelussa 23.11.1963.¹⁰⁴ Jaspers sanoi, että näytelmä oli kerännyt paljon ihmisiä pohtimaan näytelmän teemoja, ja *Sijainen* oli tehnyt erityisen vaikutuksen ihmisiin. Näytelmä kuvasi juutalaisten ”repimistä juuriltaan”, nöyryytystä, kidutusta ja massamurhaa tavalla,

---

¹⁰¹ Montini 1963, 66–67.

¹⁰² Montini 1963, 67–68.

¹⁰³ Montini 1963, 68.

joihin dokumentaariset raportit ja valokuvat eivät ikinä kykenisi. Jaspersin mukaan näytelmän kohokohtina olivat kohtaukset, joissa kuvattiin juutalaisten kärsimystä ja jotka vaikuttivat ihmisiin syvästi joko suoraan kohtauksien kautta tai kauhuna, joka heijastui yleisön kasvoista. Näytelmän teema, hyökkäys paavia kohtaan, antoi näytelmälle vetovoimaa.¹⁰⁵

Jaspers kirjoitti, että *Sijainen* herätti kysymyksen ”miten tämä oli mahdollista?” viitaten holokaustin tapahtumiin. Kysymys oli esitetty saksalaisille murhaajille ja heidän ”kätyreille”, joita Hochhuth ei nähnyt näytelmässään ongelmana. Jaspers pohti, oliko kysymys osoitettu kaikille holokaustin tapahtumien sivustakatsojille, jotka pysyivät vai. Hochhuthin näytelmässä esitettiin, että liittoutuneet eivät ryhtyneet kostotoimenpiteisiin, kuten tuhoamaan tuhoamisleirejä, eivätkä laatineet julkista protestia, vaan rajoittivat toimensa vain uutisten raportointiin radiossa. Näiden seikkojen vuoksi Jaspers koki, että ei ollut oikeudenmukaista esittää paavi Pius XII vaikenemisen edustajana. Jaspers kysyi Hochhuthilta eikö hänen suuttumuksensa olisi syvemmin ilmentynyt, jos näytelmässä olisi keskitytty kaikkien ihmisten vaikenemiseen.¹⁰⁶ Juutalaisten auttaminen ei ollutkaan sodan aikana liittoutuneiden hallitusten prioriteetti, toisin kuin yritys voittaa Hitlerin armeija. Yksittäisten pelastajien ja vastustajien rohkeat teot olivat enemmän poikkeus kuin normi. Myös Euroopan kirkot vaikenivat juutalaisten vainoista, poikkeuksia lukuun ottamatta. Kirkon johtajat pelkäsivät konflikteja natsihallinnon kanssa, joten he pyrkivät hiljentämään jäsentensä mielenosoitukset, jotka kohdistuivat natsien toimia kohtaan.¹⁰⁷

Jaspersin mukaansa vain uskovalla katolilaisella, jolle paavi oli ”Kristuksen sijainen”, olisi oikeus vaatia paavilta enemmän kuin muilta ihmisiltä. Muille ihmisille kirkko ja paavius olivat vain inhimillinen instituutio, joka toimi samalla tavalla kuin muut poliittiset auktoriteetit toisen maailmansodan aikana. Jaspersin mukaan katolinen usko itsessään ansaitsi enemmän arvostusta kuin mitä Hochhuth sille antoi. Jaspers pohti myös, oliko Hochhuth oikeutettu omistamaan näytelmän kahdelle katolilaiselle, koska kumpikaan näistä henkilöistä ei vaatinut paavilta mitään, toisin kuin näytelmän Riccardo, joka oli Hochhuthin mielikuvituksen tuote.¹⁰⁸

Jaspersin mukaan Hochhuth nosti näytelmässään kolme pääteemaa. Ensimmäinen niistä oli juutalaisten kärsimyksen esiin tuominen, mitä ei näytelmän jälkeen voitaisi enää ohittaa. Toisena teemana oli kysymys Jumalasta, ja hänen suhteestaan tapahtumiin, joihin Hochhuth

---

¹⁰⁴ Jaspers 1963, 99.

¹⁰⁵ Jaspers 1963, 99.

¹⁰⁶ Jaspers 1963, 99–100.

¹⁰⁷ Barnett 2000, 55.

¹⁰⁸ Jaspers 1963, 99–100.

ei kuitenkaan saanut vastausta. Viimeiseksi *Sijainen* nostaa esiin argumentin: älä vaikene. Hochhuthin viimeinen vaatimus elää Jaspersin mukaan nykymaailmassakin, jossa vaietaan monista asioista, ja jossa monet asiat ovat tabuja. Vaikenemisen takana ei ole pelko kuolemasta, mutta pelko siitä, että menettäisimme meidän etuoikeutemme ja mukavuutemme. Ihmisten tulisi nähdä omien ”rajallisten ympyröiden ulkopuolelle” ja suunnata katse koko maailmaan. Jaspersin mukaan juutalaisten massamurha oli vasta alkua, ja hänen näkymänsä mukaan tapahtuma tulisi toistamaan itseään suuressa mittakaavassa, satojen miljoonien kuollessa atomipommeihin.¹⁰⁹

Kylmän sodan vuosina 1947 – 1990 ilmapiiriä värittikin vaihtelevasti ydinsodan pelko. Erityisesti Kuuban ohjuskriisin¹¹⁰ tapahtumat, jotka kärjistyivät vuonna 1962, toivat sodan, ja sen myötä ydinsodan, uhkan vaarallisen lähelle.¹¹¹ Hochhuthin näytelmän vastaanottoon oli todennäköisesti vaikuttanut 1960-luvun yleinen ilmapiiri. Esimerkiksi Jaspersin puheesta huokui huoli maailman tapahtumista, ja mihin pahimmassa tapauksessa tapahtumat voisivat johtaa. Jaspers koki, että Hochhuthin näytelmä tarkoituksena oli herättää ihmiset ajattelemaan ja ottamaan kantaa maailman tapahtumiin. Vaikka näytelmä kertoi toisen maailmansodan tapahtumista, Jaspers koki, että näytelmällä oli sanottavaa myös nykymaailmasta.

Susan Sontagin kirjoitti artikkelissaan ”Reflections on The Deputy”, että monien taideteoksien keskeisenä tarkoituksena oli kertoa totuus, ja näin teoksen täsmällisyys tulisi arvioida sen kautta, kuinka hyvin teos esittäisi tämän totuuden. Näiden standardien läpi katsottuna *Sijainen* oli erittäin merkittävä näytelmä. Näytelmässä ei hyökätty erityisemmin natsipuoluetta, SS-joukkoja, saksalaisia liikemiehiä tai saksalaisia kohtaan, koska heidän osuutensa oli yleisesti tunnettu. Sen sijaan näytelmä kiinnitti huomiota Saksan katolisen kirkon ja paavi Pius XII:n velvollisuuksiin. Sontag koki, että tämä huomio oli merkityksellinen ja käsitelty hyvin näytelmässä.¹¹²

Susan Sontag kuvaili, kuinka näytelmä oli aiheuttanut mellakoita lähes joka paikassa, missä se oli esitetty, kuten Berliinissä, Pariisissa ja Lontoossa, johtuen näytelmän paaviin kohdistuneista syytöksistä. Sontag kirjoitti, että oli syytä uskoa, että kirkon toimilla olisi voinut olla jotain vaikutusta tapahtumiin sodan aikana. Sontag kirjoitti, että esimerkiksi kun katolinen kirkko vastusti Hitlerin eutanasiaohjelmaa, joka kohdistui vanhuksiin sekä

---

¹⁰⁹ Jaspers 1963, 101–102.

¹¹⁰ Kuuban ohjuskriisi oli kahden supervallan Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton välille kehittynyt suurvaltopoliittinen kriisi. McMahon 2003, 78.

¹¹¹ McMahon 2003, VIII, 78.

¹¹² Sontag 1964, 120.

parantumattomasti sairasiin, se lopetettiin.¹¹³ Niin katolilaiset kuin protestantitkin vastustivat julkisesti ja voimakkaasti vuodesta 1940 eteenpäin Hitlerin eutanasiaohjelmaa, jonka tavoitteena oli surmata henkisesti sairaat ja fyysisesti vammaiset. Katolilaisten yksi merkittävimmistä eutanasian vastustajista oli Münsterin piispa August Graf von Galen. Protestien seurauksena eutanasiaohjelmaa ei lopetettu, mutta sen toteuttamista jouduttiin jatkamaan salassa.¹¹⁴

Sontagin mukaan oli olemassa dokumentteja, joiden mukaan paavi, kuten monet muutkin konservatiiviset johtajat Euroopassa, hyväksyi Hitlerin sodan Venäjää vastaan, ja tämän vuoksi he eivät halunneet aktiivisesti vastustaa Saksan hallitusta. Paaviin kohdistuneiden syytösten johdosta monet katolilaiset olivat nähneet Hochhuthin näytelmän antikatalisena. Kuitenkin ottamatta kantaa Hochhuthin näytelmän argumenttien totuuteen, hyvä katolilainen ei ollut Sontagin mielestä velvollinen puolustamaan paavi Pius XII:ta sen enempää kuin hänen edeltäjiäkään. Sontag kirjoitti, ettei hyökkäys paavia kohtaan ollut näytelmän ainoa teema. Näytelmän tarkoituksena oli esittää, että inhimillisyys ja absoluuttinen kunnioitus olisi mahdollista sekä pakollista kristitylle, vaikka ne saattaisivat vaatia marttyyriutta.¹¹⁵

Catholic Herald julkaisi 7.5.1963 toimittajansa Desmond Fisherin kirjoittaman artikkelin ”The Dilemma of Pope Pius XII”.¹¹⁶ *Catholic Herald* oli lehti, joka aihepiireihin kuului katoliset uutiset, analyysit sekä kulttuuri.¹¹⁷ Fisher kirjoitti, että kristittyjen sekä muiden uskontojen edustajien tulisi tarkastella omaa rooliaan suhteessa natsien juutalaisvainoihin. Syyllisyys lankesi kaikille ihmisille ”syntisen toiminnan” tai passiivisuuden perusteella ainakin jossain määrin.¹¹⁸

Fisher kirjoitti, että Hochhuth oli tehnyt paavi Pius XII:sta näytelmän ainoan roiston. Hochhuthin argumentteina oli, että paavin olisi ollut mahdollista pysäyttää Hitler ottamalla kantaa julkisesti lopullisen ratkaisun -politiikkaan¹¹⁹. Paavi kuitenkin valitsi vaikenemisen ”kelvottomista” syistä. Hochhuth näki paavi Pius XII:n turhamaisena, ahneena ja moraalittomana miehenä, joka halusi Hitlerin voittavan sodan, jotta Hitler olisi pysäyttänyt kommunismin. Pius XII ei tehnyt mitään pysäyttääkseen vihamielisyydet, koska hän hyötyi natsismista. Lisäksi jos Pius XII pysyisi neutraalina, hänet kutsuttaisiin osaksi sotaan liittyviä

---

¹¹³ Sontag 1964, 122.

¹¹⁴ Griech-Polelle 2002, 72–73; Phayer 2000, 60.

¹¹⁵ Sontag 1964 122–123.

¹¹⁶ Fisher 1963, 162.

¹¹⁷ *Catholic Herald* s.a..

¹¹⁸ Fisher 1963, 162.

neuvotteluja.¹²⁰ Sotatoimien alkaessa paavi Pius XII antoikin ymmärtää, että Vatikaani oli neutraali valtio, mutta aina valmiina toimimaan sovittelijana sotaa käyvien välillä.¹²¹ Fisherin mukaan näytelmän paavi oli enemmän kuin ”draaman henkilö”. Häntä käsiteltiin näytelmässä historiallisena hahmona sekoittaen faktaa ja fiktiota. Näytelmässä oli sekoitettu taitavasti keksittyjä ja todellisia henkilöahmoja, joten yleisö ei tiennyt missä kohdissa historiallinen osuus päättyi ja mielikuvituksen osuus alkoi.¹²²

Fisher kirjoitti, että Hochhuthin näytelmän esittäessä ”historiallis-moraalista tuomitsemista”, sitä tuli myös arvioida historian perusteella, ja sen vaatimustasolta katsottuna Hochhuth ei voinut perustella argumenttejaan. Fisher kirjoitti, että oli totta, että paavi Pius XII vältteli natsien toimien suoraa tuomitsemista puhumalla aiheesta yleisellä tasolla, kuten hänellä oli muutenkin tapana.¹²³ Paavi Pius XII:n ensimmäiseen ensyklikan kirjoittamiseen meni viikkoja, kun paavi pohti jokaisen sanan sävyä, ettei kirje vaarantaisi kuvaa Vatikaanista neutraalina osapuolena. Kuitenkin kirjeen tuli selkeästi julistaa kristillistä katolista moraaliopetusta sodasta. Tämä sama varovaisuus näkyi myös myöhemmin paavi Pius XII:n sanoissa ja ohjeistuksissa.¹²⁴ Fisher kirjoitti, että paavin julkisten puheiden sanojen tarkoitus oli hänen mielestään melko selvä. Kun natsit eivät ottaneet näitä sanoja huomioon, se ei johtunut siitä, että he eivät olisi ymmärtäneet niiden merkitystä. Fisher lisäsi vielä sen, että argumentti, jonka mukaan maailman johtajat kuuntelisivat ja tottelisivat paavia, ei kestänyt edes pintapuolista historiallista tarkastelua.¹²⁵ Fisher kirjoitti, että paikalliset vastalauseet, joita paavilliset nuntiukset ja papit tekivät, auttoivat paikoitellen juutalaisia, kun Berliinistä tulleita ohjeita kierrettiin tai jätettiin huomiotta. Kuitenkin Berliinissä protestit eivät tuottaneet tulosta. Protesti juutalaisten pakkosiirtoa kohtaan johti esimerkiksi Hollannissa välittömästi kaikkien juutalaissyntyisten katolilaisten keräämiseen ja tuhoamiseen.¹²⁶

Lisäksi Fisher pohti tekstissään paavi Pius XII:n vaikenemisen muita motiiveja. Hän nosti esiin kysymyksen siitä, miksi paavi Pius XII ei rikkonut Saksan kanssa tehtyä konkordaattia.¹²⁷ Fisher kirjoitti artikkelissaan, kuinka konkordatin rikkominen ei ollut yksinkertaista. Konkordaatti oli suunniteltu suojelemaan kirkon perusetuja ja antamaan

---

¹¹⁹ Lopullisella ratkaisulla tarkoitetaan Saksan kansallissosialistien suunnitelmaa ratkaista juutalaiskysymys täysimittaisella kansanmurhalla.

¹²⁰ Fisher 1963, 163.

¹²¹ O’Shea 2011, 173.

¹²² Fisher 1963, 162–163.

¹²³ Fisher 1963, 163.

¹²⁴ O’Shea 2011, 173–174.

¹²⁵ Fisher 1963, 163.

¹²⁶ Fisher 1963, 163.

¹²⁷ Fisher 1963, 163.

kirkolle puhevallan hallituksen kanssa käytävissä neuvotteluissa. Fisher näki, että Hitler olisi hyökännyt juutalaisia vastaan, sekä mahdollisesti myös katolilaisia vastaan, jos paavi Pius XII olisi rikkonut konkordaattia.¹²⁸

Fisher kirjoitti, että Hochhuth kuvasi paavi Pius XII:n kylmänä, laskelmoivana diplomaattina, jolta puuttui inhimilliset ja papilliset tunteet, ja joka oli valmis uhraamaan miljoonia ihmisiä kuuluisuuden tai rahan takia tai pelastaakseen maailman bolševismilta. Fisher totesi, että paavi Pius XII todellakin vaikutti syrjään vetäytyvältä, askeettiselta ja kiusalliselta ihmisten ympärillä. Kuitenkin Pius XII:n tunteneet henkilöt olivat kumonnet näitä väitteitä. Fisher kirjoitti, että paavi Pius XII näki, että suora protestointi olisi ajanut Hitlerin vain suurempaan ylilyöntiin. Kirjeenvaihdossaan Berliinin piispa Preysingin kanssa paavi Pius XII kirjoitti, että hän oli rajoittanut natseihin kohdistuvaa tuomitsemista ”välttääkseen suurempaa pahuutta”. Fisherin mukaan paavi Pius XII oli sanonut vuonna 1943 kardinaaleilleen, että jokainen sana, jonka he lausuvat juutalaisten auttamiseksi toimintavaltaisten viranomaisten edessä, oli pohdittava erittäin tarkkaan, jotta sanat eivät pahentaisi kärsijöiden tilannetta entisestään. Myöhemmin puheessaan Pius kuvaili tilannetta sanomalla, että hän ”joskus löysi itsensä lukittujen ovien edestä, ovien, joita mikään avain ei pystynyt avaamaan”. Fisherin mukaan Pius XII oli täynnä kauhua ja surua miljoonien kohtaamasta vainosta. Paavin suurin tavoite oli tehdä, mitä kykeni tekemään, jotta vainot lieventyisivät tai loppuisivat.¹²⁹

Fisherin mukaan katolilaiset eivät kokeneet, että paavit olisivat erehtymättömiä tämän kaltaisissa kysymyksissä, kuten siinä toimiko Pius XII oikein sodan aikana. Monet korkearvoiset henkilöt, myös katolilaiset, uskoivat paavin toimineen väärin. Oli mahdollista, että paavin kannanotto olisi pakottanut Hitlerin muokkaamaan vainojaan. Fisher kirjoitti, että paavilta odotettiin julkista kannanottoa, olisi se sitten pahentanut tai parantanut tilannetta. Fisherin mukaan Hochhuth oli loukannut oikeuden peruselementtiä ”syytön kunnes toisin todistetaan” ja oli tuominnut Pius XII:n ilman kunnollisia todisteita. Oli kuitenkin totta, ettei näytelmä ollut oikeudenkäynti, mutta todennäköistä oli, että suurelle osalle yleisöstä jäi vääränlainen kuva ”syytetystä”. Hochhuthin henkilökohtaiset syytökset paavin pelkuruudesta, ahneudesta ja todellisesta tunteettomuudesta olivat subjektiivisia syytöksiä, jotka eivät olleet todisteiden tukemia vaan olivat todisteiden kanssa ristiriidassa.¹³⁰

---

¹²⁸ Fisher 1963, 163–164.

¹²⁹ Fisher 1963, 165.

¹³⁰ Fisher 1963, 165.

Fisher siis koki, että Hochhuthin näytelmä vääristeli historiallisia faktoja ja, että *Sijainen* perustui argumentteihin, joita ei tarkasteltu näytelmässä tarpeeksi monesta näkökulmasta. Fisher kirjoitti tekstin katoliseen lehteen ja jollain mittakaavalla tekstissä voi nähdä paavi Pius XII:n tekojen puolusteluja tai ainakin perusteluja paavin toiminnalle. Fisher mainitsi tekstissään, että monet korkea arvoiset katolilaisetkin olivat tuominneet paavi Pius XII:n toiminnan holokaustin suhteen. Tekstissä tuodaan siis esille myös katolilaisten piirissä nousseet kriittiset pohdinnat paavin toiminnasta, joten täysin puolueellisena artikkelia ei välttämättä voi nähdä.

Toimittaja Isidor Feinstein Stone kirjoitti artikkelin ”What Some People Have Forgotten About God’s Deputy” lehteen *I.F. Stones Weekly* 9.3.1964.¹³¹ Lehti oli Stonen itsenäinen sanomalehti. Stone suuntautui poliittiselta kannaltaan enemmän vasemmiston puoleen ja oli ollut nuorena Socialist Party -puolueen jäsen, mutta erosi siitä myöhemmin, sillä hän koki, että puolueeseen kuuluminen ei sopinut yhteen riippumattoman journalismin kanssa.¹³² Stonen mielestä Broadwayn versio oli paikoitellen vain ”varjo” alkuperäisestä versiosta. Huomattavasti lyhennetty näytelmä keskittyi liian kapeasti paavin moraalisen vastuuseen tapahtumista, kun taas Hochhuthin versiossa tuotiin esiin myös saksalaisten syyllisyyden täysi ”kierros”. Näytelmän saavutus oli se, että Hochhuth oli onnistunut kivuliaasti ”vääntämään” kirkon ja maailman omatuntoa.¹³³

Stone kirjoitti, että näytelmästä syntyneestä keskustelusta puuttui muutama keskeinen elementti liittyen Vatikaanin merkittävään rooliin fasismin nousussa. Stonen mukaan Vatikaani vastusti modernia liberalismia alusta lähtien. Vatikaani tuomitsi marxismia, oli se sitten demokraattista tai totalitaristista, mutta hyväksyi joka paikassa fasismin. Stone kirjoitti, että monet olivat asettaneet vastakkain paavi Pius XII:n ja hänen edeltäjänsä Pius XI:n. Kuitenkin Pius XII seurasi vain edeltäjänsä jalanjälkiä ja oli siksi Hitlerille ystävällinen. Stonen mielestä Mussolinin valtaannousu olisi voitu estää, jos voimakas Italian kansallisuuspuolue¹³⁴ ja sen johtaja Don Luigo Struzo olisivat saaneet seurata politiikkaa, jota Italian kristillisdemokraatit sovelsivat tänä päivänä.¹³⁵

Stone kirjoitti, että ”avautuminen vasemmalle puolelle” eli kansanpuolueen yhdistyminen sosialistien ja liberaalien kanssa fasisteja vastaan, olisi voinut katkaista tämän

---

¹³¹ Stone 1964, 234.

¹³² *I.F. Stone's Weekly* Was a Journalistic Triumph of the 20th Century s.a., Izzy on Izzy s.a..

¹³³ Stone 1964, 236.

¹³⁴ Italian kansanpuolue (Partito Popolare Italiano, PPI) oli Italiassa vuosina 1919–1926 toiminut puolue. Kun PPI siirtyi oppositioon fasistipuoleen valtaa vastaan, Vatikaani veti siltä tukensa pois. Vuonna 1926 fasistit lakkauttivat kaikki kilpailevat puoleet, mukaan lukien PPI:n. (Corner 2012, 44 & 138)

¹³⁵ Stone 1964, 234–235.

”ruton” alusta alkaen. Kuitenkin Pius XI päätti toisin ja liittyi yhteen ”teollisuusmiesten ja armeijan upseerien” kanssa, jotka näkivät fasismin suojana omaisuus oikeuksien säilyttämiseksi sekä sosiaalista uudistumista vastaan. Niin Saksassa kuin Italiassakin katoliset antifasistit oli ”uhrattu” diktatuurien kanssa sovittujen konkordaattien vuoksi. Stone kirjoitti, että nämä ”paholaisten” kanssa tehdyt sopimukset olivat mahdollistaneet sen, että niin Mussolini kuin Hitlerkin olivat pystyneet lainaamaan katolisen kirkon hyväksynnän ”viittaa”, silloin kun he olivat sitä eniten tarvinneet. Stonen mielestä suurin synti ei ollut ”vaikeneminen” vaan synti lepäsi Jumalan ”sijaisten” omatunnolla, kun he olivat olleet ”lisätarvikkeina” näiden rikollisten järjestelmien luonnissa.¹³⁶

Toinen näkemys, jonka Stone esitti, liittyi liittoutuneiden politiikkaan. Vaikka liittoutuneet painostivat Pius XII:ta propagandallisen arvon vuoksi tuomitsemaan natsien juutalaisiin kohdistuneet teot, heitä ei kiinnostanut uhrien pelastaminen. Stonen mielestä tämä näkyi esimerkiksi siinä, kuinka kylmiä liittoutuneet olivat olleet juutalaisia pakolaisia kohtaan, jotka olivat paenneet Hitlerin ”uuneja”. Juutalaisten näkökulmasta paavi ei ollut ainoa, joka oli epäonnistunut ”omatunnon koettelemuksessa”. ”Jeesuksen ilosanoma” tai ”Marxin ilosanoma” ei ollut estänyt korkeimmin arvostettuja edustajia tekemästä sopimuksia Hitlerin kanssa. Stonen artikkelin mukaan kaikissa suurissa pääkaupungeissa poliittinen laskelmointi oli ollut tärkeämpää kuin inhimillisuus. Stonen mukaan koko katkera tarina edelleen ruokki juutalaisten nationalismia.¹³⁷

Stonen mukaan *Sijainen*, auttoi ihmisiä parantamaan sydäntensä haavoja. Oli hyvä merkki, että näytelmä herätti niin suurta vihamielisyyttä, kun kipeä muisto tapahtumista oli pakotettu nousemaan esiin koko sukupolven muistoista. Protesti ja häpeä osoittivat, että tekopyhyyden ja hurskastelun alla asui huoli inhimillisyyden ja moraalin tilasta. Stone kirjoitti, että krematorioita ei tulisi unohtaa ja se, että yksi joukko ihmisiä kykeni tekemään tämän toiselle joukolle ihmisiä, tuomitsi koko ihmislajin. Ihmisten joukossa oli ”raakalaisia”, joita tulisi pitää silmällä.¹³⁸ Stonen artikkelissa ilmeni ehkä tietynlainen negatiivinen lataus koskien katolisen kirkon toimia. Stone tuomitsi katolisen kirkon sopimukset niin Mussolinin kuin Hitlerinkin kanssa, sillä hän koki että nämä henkilöt käyttivät katolista kirkkoa hyväkseen. Stonen tekstistä tuli vaikutelma, että hän näki katolisen kirkon tehneen huonoja päätöksiä vain sen vuoksi, että kirkko pelkäsi sosiaalista uudistumista. Kuitenkaan Stone ei syyllistänyt vain katolista kirkkoa, vaan nosti esiin myös liittoutuneiden epäinhimillisyyden

---

¹³⁶ Stone 1964, 235.

¹³⁷ Stone 1964, 235–236.

¹³⁸ Stone 1964, 236.

juutalaisia kohtaan. Artikkelista huokui jossain määrin viha ihmisten toimista. Lisäksi artikkelissa näkyi Stonen vasemmalle painottuva poliittinen näkemys.

Kirjallisuuskriitikko ja englannin kielen professori Robert Gorham Davis kirjoitti artikkelissaan, että näytelmän *Sijainen* ajoitus oli hyvä. Näytelmän tunnelma sopi niin Saksan kuin muunkin Euroopan tunnelmaan. Ihmisten mielissä pyöri vielä Eichmannin oikeudenkäynti. Saksan hallitus oli tarmokkaasti ja kasvavan kannatuksen tuella nostanut syytteeseen sorarikollisia, jotka olivat sodan jälkeen otettu vastaan enemmän tai vähemmän avoimesti siviileinä ja jopa yhteiskunnan viranomaisina.¹³⁹

SS-everstiluutnantti Obersturmbannführer Adolf Eichmannin oikeudenkäynti käytiin keväällä ja kesällä Jerusalemissa vuonna 1961. Oikeudenkäynti herätti alusta alkaen paljon kansainvälistä huomiota, keskustelua ja väittelyitä. Jotkut näkivät oikeudenkäynnin oikeudellisesta näkökulmasta katsottuna ”näytösoikeudenkäyntinä” ja ”poliittisena oikeudenkäyntinä” ilman kansainvälisten lakien legitimitettä. Toisille taas Eichmannin oikeudenkäynnin merkitys ja tärkeys oli suurempi kuin sen oikeudelliset huolenaiheet. Israelissa oikeudenkäynti oli ratkaiseva askel ja perustava hetki Israelin nationalistisen identiteetin syntymisessä. Oikeudenkäynti antoi toiset näkyvät kasvot natsien byrokraattiselle ja hallinnolliselle ”kauhulle” Hitlerin lisäksi. Lisäksi oikeudenkäynti antoi ensimmäistä kertaa kansainvälisesti kuuluvan äänen natsien vainojen uhreille.¹⁴⁰

Davisin mielestä näytelmästä syntynyt keskustelu siitä, olisiko paavin julkinen kannanotto vaikuttanut natsien vainoamien uhrien kohtaloon, ohitti Hochhuthin näytelmän tarkoituksen. Hochhuthin mielestä oli sietämätöntä, että vuosien 1941 – 1944 satoja tuhansia eurooppalaisia perheitä, myös katolilaisia, joutui kaasukammioihin muiden hylkääminä, ja jopa ”Kristuksen sijaisen” hylkääminä. Davisin mielestä *Sijainen* oli uskonnollinen näytelmä, ei poliittinen, ja kritiikki yksittäistä paavia kohtaa oli tyypillistä kirjallisuuden historiassa. Hochhuth ei käyttänyt paavin vaikenemista tekosyynä muiden ihmisten vaikenemiselle. Hän näytti näytelmässään kokonaisuudessaan kaikkien saksalaisten, antisemitististen puolalaisten, välinpitämättömien venäläisten sekä länsimaisten voimien osallisuuden rikollisiin tapahtumiin. Kuitenkin *Sijainen* oli draama, joka esitti yksilön mahdollisuuden merkittävään valintaan. Hochhuthin työ ei vain tuonut takaisin natsikauden kamaluuden ”kuolleen painon” ja unohtumattoman menneisyyden, vaan näytelmä oli kertomus valinnan mahdollisuudesta historian tapahtumisissa, joissa ihmisiä koetellaan samanlaisissa tilanteissa. Vaikka *Sijainen* olisikin röyhkeä ja vaikeasti katsottava, se oli herättänyt ympäri ”läntä” kiihkeää moraalista

---

¹³⁹ Davis 1964, 94–95.

¹⁴⁰ Golsan & Misemer 2017, 3.

ja uskonnollista vastakaikua, joka oli erittäin kaivattua nykypäivänä.¹⁴¹ Davis siis näki, että näytelmän teema oli erittäin ajankohtainen ja sopi hyvin 1960-luvun ilmapiiriin. Davis koki, että näytelmästä syntyneet keskustelut olivat jossain määrin menneet näytelmän tarkoituksen ohi. Hänen mielestä näytelmän sanoma oli se, että paavi hylkäsi siinä missä muutkin ihmiset vainojen uhrit. Tämä erosi esimerkiksi kardinaali Montinin tekstistä, jossa kardinaali koki, että Hochhuthin näytelmän keskeinen argumentti oli paavin syyllistäminen sen vuoksi, että paavin toimet olisivat voineet vaikuttaa tapahtumiin.

Richard Gilmanin artikkelissa ”The Deputy Arrives” esitettiin, että *Sijainen* oli näytös, joka oli syntynyt turhautumisen seurauksena ja näytelmä oli yritys selittää ja antaa paikka ”musertavan hajanaiselle sekä epätarkalle moraaliselle ahdistukselle”. Tässä mielessä näytelmällä oli paljon yhtäläisyyksiä Adolf Eichmannin oikeudenkäynnille. Eichmannista oli tullut paikallinen ja ”tunnistettava” kauhun aiheuttaja. Gilmanin mukaan Eichmannin ja paavi Pius XII:n välillä oli kuitenkin suuri ero, mutta ihmiset tekisivät itselleen ja näytelmälle ”karhunpalveluksen”, jos he antaisivat ihmisten luontaisen suuttumuksen linkittää nämä kaksi henkilöä yhteen. Ihmisille, jotka haastoivat Eichmannin rikoksistaan oikeuteen, Eichmann oli aktiivinen syyllinen, jonka niskoille oli kasattu kaikki raivo ja turhautuminen. Tämä viha juonsi juurensa siitä, ettei ollut mitään muuta mihin tämä viha olisi voitu kohdistaa. Hochhuthin näytelmässä paavi Pius XII oli ”personoitu syyllinen”, joka vaikenen tapahtumista: hänen niskoilleen oli kaadettu kaikkien ihmisten vaikenemisen syyllisyys. Hochhuthin näytelmässä Riccardo Fontana käyttäytyi täysin päinvastoin kuin paavi Pius XII ja hahmo toimi Hochhuthin mielikuvituksellisena vaihtoehtona paaville.¹⁴² Richard Gilman sekä Robert Davis nostivat artikkeleissaan Adolf Eichmannin esille. Näytelmä siis mahdollisesti nähtiin näiden kahden kirjoittajan mukaan jonkinlaisena ”jatkumona” holokaustin tapahtumien käsittelyssä.

Gilmanin mukaan Hochhuthin näytelmässä oli myös epäkohtia. Näytelmässä Pius XII:n luonne ja ”ihmisen luonnollinen heikkous” esitettiin syynä siihen, ettei kirkko tuominnut holokaustia. Näytelmässä ei pohdittu kirkon institutionaalisen luonteen tai Saksan katolisen kirkon läpitunkevan antisemitismin vaikutusta Vatikaanin toimiin eikä sitä, että kirkko painotti kirkon fyysistä selviytymistä enemmän kuin siitä, mikä saattaisi kirkon häpeään. Kuitenkin Gilman totesi, että Hochhuth oli ottanut huomioon kirkon toimissa esimerkiksi Vatikaanin halun pysyä itsenäisenä sekä sen Venäjän pelon.¹⁴³ Gilman kirjoitti, että paavi

---

¹⁴¹ Davis 1964, 98.

¹⁴² Gilman 1964, 32.

¹⁴³ Gilman 1964, 32–33.

Pius XII:n vaikenemista, ja sen fyysistä välttämättömyyttä tulisi surra ja tuomita. Ihmiset pääsivät helpolla, jos he näkivät näytelmän vain muistutuksena paavin tai muiden ihmisten epäonnistumisesta, omatunnon pistoksena tai sielun parannuksena. *Sijaisen* todellinen arvo oli se, että näytelmä pakotti ihmiset ajassa taaksepäin ja pakotti heidät pohtimaan, ”sielun ja vaurioituneen ruumiin” sekä yksilöiden ja instituutioiden vastuun välistä suhdetta.¹⁴⁴

Myös filosofi ja kriitikko Hannah Arendt kirjoitti 23.2.1964 lehteen *New York Herald Tribune* artikkelin ”The Deputy: Guilt by Silence”. Hannah Arendt oli myös kirjoittanut kirjan *Eichmann in Jerusalem*, joka käsitteli Adolf Eichmannin oikeudenkäyntiä Israelissa 1961.¹⁴⁵ Arendt kirjoitti artikkelissa, että *Sijainen* käsitteli paavi Pius XII:n epäonnistunutta kannanottoa holokaustia kohtaan sekä Vatikaanin suhteita kolmanteen valtakuntaan. Arendtin mukaan Hochhuthin näytelmässä esitettyjä perusfaktoja ei voitu kiistää. Paavi tiesi holokaustin tapahtumista, ja hän ei avannut suutaan edes silloin kuin saksalaiset miehittivät Vatikaania tai kun juutalaisia sekä juutalaistaustaisia katolilaisia vietiin keskitysleireille.¹⁴⁶

Arendt esitti artikkelissa, että näytelmä oli yksi aikansa kiistanalaisimmista näytelmistä. Kirkko oli Arendtin mukaan yrittänyt väistää näytelmästä nousseita epämiellyttäviä kysymyksiä lisäämällä näytelmän väitteisiin argumentteja, joita siinä ei edes esitetty. Esimerkkinä tällaisesta lisäyksestä oli: ”paavi Pius XII oli vastuussa Auschwitzista”. Kirkko oli myös vastannut kritiikkiin huomauttamalla, kuinka joissakin maissa juutalaiset olivat saaneet apua kirkollisilta tahoilta. Tätä näkökulmaa ei näytelmässä edes kiistetty. Arendt kirjoitti, että ei voitu tietää tukiko paavi näitä avunantajia tai oliko hän avunannon takana, koska Vatikaani ei ollut avannut arkistoja nykyajan historiantutkimukselle.¹⁴⁷

Hannah Arendt pohti tekstissään, minkä verran kirkko instituutiona ja paavi sen ylimpänä hallitsijana voisi ottaa osakseen kunniaa siitä, että nuntiukset levittivät tietoa holokaustin tapahtumista natsien valloittamassa Euroopassa vähintään katolisten maiden johdolle. Arendtin mukaan tiedon levittäminen oli tärkeää, sillä paavin moraalinen ja hengellinen auktoriteetti takasi, että totuutta ei sivuutettu tai pidetty esimerkiksi vihollisen propagandana. Arendtin mukaan Hochhuthin näytelmä toi ilmi kuinka tyrmistyttävän riittämätöntä Vatikaanin toimet olivat, sekä miten Vatikaani ja sen nuntiukset ilmeisesti ajattelivat näiden toimien riittävän. Vatikaani kiinnittyi jäykästi ”normaaliuteen”, jota ei

---

¹⁴⁴ Gilman 1964, 34.

¹⁴⁵ Bentley 1964, 85.

¹⁴⁶ Arendt 1964, 86.

¹⁴⁷ Arendt 1964, 86.

holokaustin aikana ollut olemassa. Arendt kuvaili, kuinka holokaustin seurauksena Euroopan moraalinen ja henkinen järjestys romuttui.¹⁴⁸

Arendt esitti näkemyksen siitä, miten Pius XII:n toimet sodan keskellä olisivat olleet riittäviä, jos paavi olisi ollut tavallinen maallinen johtaja. Kuitenkin paavi oli ”Kristuksen sijainen”, joten häneltä voitiin odottaa suurempia toimia. Maallisena johtajana paavi toimi niin kuin lähes kaikki muutkin hallitsijat toimivat sodan olosuhteissa. Arendtin mukaan kirkolla oli taipumusta mukautua mihin vaan järjestelmään, joka tuki sen halukkuutta kunnioittaa kirkon omaisuutta ja etuoikeuksia, mitä natsi-Saksa esittikin tekevän. Arendtin mukaan tutkimukset olivat esittäneet, että Saksan protestantismi olisi tuskin onnistunut tehtävässä yhtään paremmin, ellei jopa huonommin, kuin katolinen kirkko.¹⁴⁹

Saksalainen kirjailija Carl Amery kirjoitti artikkelin *The Harassed Pope* lehteen *Süddeutsche Zeitung* maaliskuussa 1963. Amery kirjoitti artikkelissa, että *Sijainen* esitti Pius XII:n olevan keskinkertainen, ellei huono paavi, joka ei tehnyt mitään käytännöllisiä tekoja juutalaisten pelastamiseksi, ja tämä passiivisuus kuvasti Hochhuthin mielestä ”todellista katolista kristittyä”. Ameryn mukaan oli ilmeistä, että Hochhuth ei ollut katolilainen. Katolilainen ei olisi uskaltanut hyökätä paaviutta kohtaan, vaan olisi ennemmin hyökännyt kirkon byrokraatteja kohtaan, jopa mahdollisesti rohkeammin kuin protestanttinen käsikirjoittaja.¹⁵⁰

Kuitenkaan Amery ei nähnyt Hochhuthin näytelmää antikatalisena, sillä Hochhuth käsitteli perusteellisesti tapahtumista jääneitä dokumentteja. Kunhan dokumentit eivät olleet täysin ristiriidassa Hochhuthin tulkintojen kanssa, hän sai esittää näytelmän hahmot haluamiensa teesien valossa. Artikkelissa esitettiin, että olisi olemassa jonkinlainen ”väliaika”, jolloin paavia puolustettiin kritiikiltä tietynlaisessa ”kulttuuris-poliittisessa tilanteessa”. Tämän perinteen taustalla oli maallistuminen, joka oli lisännyt paavin moraalista voimavaraa, jota ei ennen valtaosaltaan kristillisessä maailmassa tarvittu. Tämän systeemin tarkoitus oli sitoa yhteen kirkkoa ja vahvistaa kirkkojen uskollisuutta kirkon johtajaa kohtaan. Näin ollen useat katolilaiset nojautuvat Hochhuthin kutsumien ”tiedottajien” antamaan kuvaan paavista. Hochhuthin näytelmä saattoikin herättää katolilaisten mielissä ristiriidan siitä, millainen kuva paavista oli heille annettu, ja millainen paavin persoona oikeasti oli. *Sijainen* pakotti erityisesti katolilaisia tarkastelemaan tarkemmin, ja mahdollisesti

---

¹⁴⁸ Arendt 1964, 86 - 87

¹⁴⁹ Arendt 1964, 87, 90.

¹⁵⁰ Amery 1963, 151.

korjaamaan, kuvaa edesmenneestä paavista.¹⁵¹ Tällä Amery mahdollisesti viittasi asetelmaan, jossa katolisen kirkon maallinen valta oli maallistumisen seurauksena heikentynyt, joten paavin hengellinen tai moraalinen vaikutusvalta oli keskeisemmässä roolissa.

---

¹⁵¹ Amery 1963, 151–153

3. *Sijainen* – suomalainen vastaanotto

3.1 *Sijainen* suomalaisten silmin – ”muodoton mammutti” vai merkittävä historiallinen dokumentti?

Suomessa *Sijainen* sai ensi-illan Kansallisteatterissa 30.9.1964, ja se oli vuotta aikaisemmin esitetty jo Svenska Teaternissa.¹⁵² Kansallisteatterin näytelmän ohjasi Edvin Laine, joka oli tunnettu esimerkiksi *Tuntematon sotilas* -elokuvan ohjaamisesta vuonna 1955.¹⁵³

Valvoja -lehti julkaisi Marja Niiniluodon kirjoittaman artikkelin ”Teatteria: Paavi ja paha Susi” vuonna 1964.¹⁵⁴ Marja Niiniluoto teki merkittävän työn *Helsingin Sanomien* kulttuuriosaston esimiehenä ja hän toimi myös kääntäjänä.¹⁵⁵ Niiniluoto kuvaili artikkelissaan, kuinka toisen maailmansodan tapahtumia, erityisesti Saksan toimia, käytiin yhä läpi niin tuomioistuimessa kuin teatterilavoillakin, joilla oli esitetty Hochhuthin ”pommina räjähtänyt” näytelmä *Sijainen*. Saksalaisten ”isien” perintö oli synnyttänyt Saksassa enemmän taidetta ja ”näennäistaidetta” kuin ”talousihmeen”¹⁵⁶ loisteliaan julkisivun” ulkopuolella tiedettiin tai välitettiin kukaan tietää. Niiniluodon artikkelin mukaan tuskin muu, kuin Hochhuthin syytös paavi Pius XII:ta kohtaan, olisi antanut Hochhuthin ”pateettiselle” joskin ”kiivaudessaan vilpittömälle” äänelle suurempaa kantavuutta. Näytelmä oli herättänyt keskustelua niin Saksassa kuin maailmallakin siitä, oliko hyväksyttävää käsitellä fiktiivisenä taiteena vielä arkoja, tutkimuksia vaativia sekä kiihkeitä näkemystä vaativaa lähimenneisyyttä. Lisäksi kysymys siitä, oliko oikein esittää näytelmässä muutamia vuosia sitten kuollut merkkihenkilö, ja oliko Hochhuthin paavi Pius XII:n kalsea ja karrikoitu kuva moraalisesti ja asiallisesti oikeutettu. Niiniluodon mukaan näytelmästä syntyneessä keskustelusta oli kiinnitetty vähän huomiota *Sijaisen* taiteelliselle arvioinnille.¹⁵⁷ Monessa kansainvälisessä artikkelissa arvioitiin Hochhuthin teosta myös taiteellisesta näkökulmasta. *Strom Over Deputy* teokseen kerätyissä artikkeleissa näkyi vahvasti myös pohdintaa *Sijaisesta* taideteoksena, vaikka Niiniluoto koki, että tähän oli käytetty vähän huomiota.

Niiniluodon mukaan huomiota herättänyt *Sijainen* oli suuri voitto teatterille, erityisesti sille poliittisesti nimitetyille teatterille, joka koki tehtäväkseen aikansa kiistakysymysten pohtimisen ja havainnollistamisen. Kuitenkin ”puolidokumentaarisuus” oli Niiniluodon

---

¹⁵² Ilona, s.a..

¹⁵³ Uusitalo, 2001.

¹⁵⁴ Niiniluoto 1964, 40.

¹⁵⁵ Kulha, 2006.

¹⁵⁶ Saksan talousihmeellä viitataan Länsi-Saksan talouden nopeaan elpymiseen ja vaurastumiseen toisen maailmansodan jälkeen. (Van Hook 2004, 1–3).

¹⁵⁷ Niiniluoto 1964, 40.

mukaan vaarallista ”suoperää”. Näytelmässä esiintyi kaksi todellista henkilöä: Pius XII ja SS-upseerina toiminut Kurt Gerstein. Hochhuthin teoksessa ei kuitenkaan asetettu vastakkain vaikenevaa paavia ja taistelevaa saksalaista vastarintamiestä, mikä olisi ollut Niiniluodon mielestä vaarallinen asetelma. Näytelmän keskeiseksi hahmoksi kasvoi nuori jesuiitta Riccardo Fontana, joka paavin vaikenemiseen pettyneenä valitsee saman kohtalon kuin juutalaiset keskitysleirillä, kuten Hochhuthin esikuvat puolalainen Pater Kolbe ja Berliinin tuomiorovasti Lichtenberg olivat tehneet. Näytelmän Fontanalla ei ollut kuitenkaan samaa taustaa tai välittömiä kokemuksia kuin näillä kahdella marttyyrilla oli ollut. Näytelmässä Fontanan protesti vaikutti paikoitellen epäaidolta ja teatralisoivalta. Niiniluoto kirjoitti, että kirjallisen tason lasku tapahtui näytelmän loppuosassa, näytelmän alkupuolen lujan ja levollisen ongelmanasettelun jälkeen. Keskitysleirikohtauksessa Hochhuth turvautui päättämään Fontanan ja häntä pelastavan Gersteinin kohtalon hieman ”etsittyinä sattumuksina”. Niiniluodon mielestä valkokankaalle näytösten välissä heijastetut realistiset kauhukuvat antoivat fiktiolle jotenkin konstruoidun ja jopa lattean sävyn.¹⁵⁸

Niiniluoto kirjoitti, että Hochhuthin esikoisteoksesta oli helppo osoitella virheitä ja vajavaisuuksia. Niistä nousi esiin eniten ”traagiseksi tarkoitettujen vastavoimain tasapainon puute” sekä ”mustavalkoinen väritys”. Näytelmän vahvuuksia oli taas paikoitellen täyteläinen ja osuva dialogi, varma ja iskevä henkilöiden luonnehdinta sekä kiinteästi hahmotetut kohtaukset. Lisäksi Hochhuthin ”tunteen tarkoituksen” aitoudesta saattoi tuskin erehtyä, vaikkakin se oli ”naiviinsekainen”. Niiniluoto koki kuitenkin, että näytelmän kritiikki oli toisarvoinen *Sijaisen* esittämän ydinkysymyksen rinnalla: olisiko kristikunnan johtajan pitänyt tuomita natsien toimet? Hochhuth antoi näytelmässä varovaiselle paaville vain poliittisia argumentteja, kuten Euroopan tasapaino, Neuvostoliiton uhka ja Saksan säilyttäminen neuvottelukykyisenä lopullisessa välienselvittelyssä. Hochhuth ei kuitenkaan pyrkinyt näytelmässä vastaamaan, olisiko paavi Pius XII:n julkisesta ja suorasta natsien toimien tuomitsemisesta ollut hyötyä vai kenties vahinkoa. Näytelmä vaati vastausta siihen, oliko paavi arvonimensä mukaisesti ”Kristuksen sijainen” vai vaan taivaanvaltakunnan erikoislähettiläs ja täysivaltainen ministeri. Katsojat jakaantuivat Niiniluodon mukaan näissä kysymyksissä realisteihin ja idealisteihin, mutta varmuutta ei ollut siitä, oliko tämä kysymys edes oikein asetettu.¹⁵⁹

---

¹⁵⁸ Niiniluoto 1964, 40–41.

¹⁵⁹ Niiniluoto 1964, 41.

Teatterikriitikko Sole Uexküll kirjoitti artikkelin ””Sijainen” Kansallisessa järkyttävänä dokumenttina” *Helsingin Sanomiin* 1.10.1964.¹⁶⁰ Sole Uexküll oli toisen maailmansodan jälkeisen ajan yksi merkittävimmistä suomalaisista teatterikriitikoista. Hän työskenteli *Helsingin Sanomissa* pitkän uran.¹⁶¹ Uexküll kirjoitti artikkelissaan, kuinka harvinaista oli enää se, että näytelmä, kuten Rolf Hochhuthin *Sijainen*, esitettiin niin suomen- kuin ruotsinkielisillä päänäyttämöillä. Tämä Uexküllin mukaan oli omanlainen todistus Hochhuthin näytelmän poikkeuksellisesta asemasta. Näytelmä oli nostanut myrskyisän periaatekiistan ja näytelmä oli koettu ”loukkauskipinä” niin katolisessa maailmassa kuin sen ulkopuolellakin.¹⁶²

Uexküllin kuvaili artikkelissa, kuinka näytelmään koottu dokumenttiaineisto oli päätähuimaavan runsas. *Sijaisen* laajuus oli ”hirviömäinen” ja sen esittämisongelmat olivat tavattomat. Kuitenkaan näytelmän ohi ei voitu päästä, se oli ehdottomasti esitettävä ja näytelmälle oli saatava mahdollisimman suuri katsojapiiri. Uexküllin mukaan Hochhuthin näytelmän vaikuttavuus ei syntynyt vain sen käsittelemän ”todellisuusaineiston musertavasta voimasta” tai siitä, että se toi eteen vuosikymmenten takaiset tapahtumat keskellä sivistynyttä ja kristittyä Eurooppaa. Ei myöskään vain siitä, että *Sijainen* palautti silmiemme eteen ihmisen alentamisen, kiduttamisen sekä täydellisen tuhoamisen järjestelmän. Uexküllin mukaan Rolf Hochhuth oli onnistunut kiteyttämään näkemyksen, joka oli paljon merkittävämpi ja polttavampi sekä laajemmin ja kestävämminkin kantava, kuin esimerkiksi kysymys siitä, toimiko paavi Pius XII oikein vai väärin jättäessään protestoimatta natsien juutalaisvainot diplomaattisista syistä. Näytelmän koko ”kenttäalueen” täytti kysymys siitä, miten tämä kaikki saattoi tapahtua. Kysymykseen katsoja yritti saada vastausta ”intohimoisesti pohtien ja tutkien” erilaisia syitä ja tekijöitä. Uexküll kirjoitti tekstissään, kuinka näytelmän ytimenä esiintyi isä Riccardo Frontanan usko jokaisen ihmisyyksilön panoksen tärkeyteen, mitä vastassa oli niin maallisten kuin hengellistenkin auktoriteettien avuttomuus.¹⁶³

Sole Uexküll kertoi artikkelissa, että kansallisteatterin näytös oli kolmas Hochhuthin näytelmästä tehty esitys, jonka hän oli nähnyt. Uexküll kertoi, että hän oli nähnyt esityksen Ruotsissa Dramatenin pienen näyttämön sekä Ruotsalaisen teatterin version. Hän kuvaili kuinka, jokaisen esityksen jälkeen hänelle oli tullut traagisempi kuva Hochhuthista valtavan työn äärellä. Hochhuthin täytyi hahmotella kokonainen aikakausi ja kartoittaa kokonainen maailmantilanne lähes yli-inhimillisellä tunnontarkkuudella. Uexküllin mukaan näytelmän

---

¹⁶⁰ Uexküll, 1964

¹⁶¹ Paavolainen, 1964.

¹⁶² Uexküll, 1964.

käsitteellisen luettuaan ei voinut kuin ihailla sen ”jäntevää ajattelua”, ”kielellisen ilmaisun tiivistä selkeyttä” ja ”draamallisen oivalluksen ilmeisyyttä”. Kuitenkin teos oli mahdollista esittää vain reilusti supistettuna. *Sijaisen* katsomisen ainoa haaste ei ollut sen aineiston laajuus, vaan myös se, että näytelmä käsitteli tosiasioita, joihin liittyi erittäin voimakas tunnelataus. Tämän vuoksi oli kovan ponnistuksen takana ottaa välimatkaa näytelmään ja saada hämmäntymätön kokonaiskuva *Sijaisesta*.¹⁶⁴

Uexküllin mukaan Kansallisteatterin esitys erosi huomattavasti Ruotsalaisen teatterin sekä Dramatenin näytöksistä. Dramatenin pienen näyttämön versio oli tulos ehkä liiallisesta irtautumispyrkimyksestä. Uexküllin mukaan esitys oli viileän asiallinen ja uskomattoman laimea. Ruotsalaisen teatterin esitys oli vaikuttavan eheä, intensiivinen ja puhdaslinjainen. Uexküllin mukaan oli merkillistä, että vaikka Kansallisteatteri oli jättänyt pois Ruotsalaisen teatterin käyttämät dokumenttifilmit ja rakentanut esityksen perinteisesti teatterin keinoin, *Sijaisen* dokumenttimainen puoli korostui näin enemmän. Kansallisteatterin näytös saavutti pääpainokkuutensa todistusvoimaisena dokumenttina menneisyytemme kauheista teoista. Uexküllin mielestä Hochhuthin vaikuttava ja älykäs ajatuksellinen linja ei ilmennyt Kansallisteatterin versiossa tarpeeksi intensiivisesti ja kirkkaasti. Kuitenkin Uexküll nosti esiin Joel Rinteen roolisuorituksen paavi Pius XII:na onnistuneena. Paavi oli hahmotettu ilman tarkoituksenmukaisen kritikoinnin ja ironisoinnin häiventäkään. Paavi Pius XII oli kuvattu Kansallisteatterin esityksessä diplomaattina ja kylmän korkeana kirkon johtajana inhimillisen yläpuolella. Uexküllin mukaan *Sijainen* oli myös ”osaonnistuneena” teatteriversionakin näytelmä, jota ei voinut ”ohittaa”.¹⁶⁵

Uexküllin mukaan siis näytelmän esittämisen suhteen esiintyi ongelmia, mutta näytelmän ydin teki *Sijaisesta* katsomisen ja esittämisen arvoisen. Uexküllin mukaan kansallisteatterin versio ei ollut onnistunut tuomaan esitykseen Hochhuthin kirjallisen version ajatuksenjuoksua. Uexküllin näkemys *Sijaisen* suomalaisesta versiosta muistutti jossain määrin ulkomaalaisten näkemyksiä kansainvälisistä näytelmän versioista. Kuitenkin poiketen kansainvälisistä lähteistä, Uexküll koki, että Kansallisteatterin versio paavista oli onnistunut, kun taas kansainväliset lehdet monet kritisoivat esimerkiksi Broadwayn version paavin henkilöahmoa.

---

¹⁶³ Uexküll, 1964.

¹⁶⁴ Uexküll, 1964.

¹⁶⁵ Uexküll, 1964.

Iltasanomat julkaisi 1. 10.1964 Paula Talaskiven kirjoittaman artikkelin ””Sijaisen” haaste sivustakatsojille”.¹⁶⁶ Paula Talaskivi toimi sekä *Helsingin Sanomien* sekä *Iltasanomien* toimittajana, jonka aihealueisiin kuului teatteri ja baletti. Hän teki yli 40 vuoden uran Sanoma Oy:n palveluksessa toimittajana.¹⁶⁷ Talaskivi aloitti tekstinsä *Sijainen* näytelmän motoilla: ”Luomakunnan kruunu, sika ja ihminen” – Gottfried Benn (1886-1956) sekä ”Varo niitä ihmisiä, joiden Jumala on taivaassa” – Bernard Shaw (1856-1950). Näistä lainauksista Talaskiven mukaan ilmeni näytelmän ”kärki”.¹⁶⁸ Ensimmäisen lausahduksen oli sanonut tunnetusti saksalainen runoilija Gottfried Benn.¹⁶⁹ Näytelmään yhdistettynä lauseesta tulee mieleen helposti ensimmäisenä, että luomakunnan kruunulla, sialla ja ihmisellä tarkoitetaan paavi Pius XII:ta. Kuitenkaan tätä lausahdusta ei välttämättä tule tulkita suoraan *Sijaisen* yhteydessä näin. Voidaan myös nähdä, että mietelauseella kritisoidaan yleisesti ihmisyyttä ja myös siihen liittyvää pahuutta tai ”sikamaisuutta”, mikä ilmeni selkeästi Hochhuthin näytelmän teemoissa ja sodanaikaisissa tapahtumissa. Toisen lausahduksen ”Varo niitä ihmisiä, joiden Jumala on taivaassa” oli sanonut irlantilainen näytelmäkirjailija Bernard Shaw. Myös tämä lause oli yhdistetty näytelmään myöhemmin. Tätä lausetta voisi mahdollisesti pohtia *Sijaisen* yhteydessä esimerkiksi niin, että ihmiset kuten näytelmässä kristityt, mukaan lukien paavi Pius XII, eivät puuttuneet sodanaikaisiin kauheuksiin, koska historian kulun määrittelee Jumala. Paavi Pius XII:n hiljentyminen oli siis ollut Jumalan tahto. Mahdollisesti voisi tulkita myös, että kristityt eivät ottaneet jollain tavalla vastuuta tapahtumista tarpeeksi, sillä he kokivat, että jokainen oli itse vastuussa teoistaan Jumalalle, eikä heidän tullut puuttua muiden tekemisiin.

Tekstissä kuvailtiin Hochhuthin näytelmää laajana ja häikäilemättömänä sodan tilitysnäytelmänä, josta tuli nopeasti kuuluisa ja erittäin kiistelty koko Euroopassa. Katolisissa maissa *Sijainen* oli nähty paavi Pius XII:n sodanaikaiseen pidättäytymispolitiikkaan kohdistuvana syytöksenä. Näytelmä oli aiheuttanut voimakkaita ”käymistiloja” ja mielenosoituksia. Talaskiven mukaan näytelmä oli otettu Suomessa vastaan jo edellisenä talvena Ruotsalaisessa teatterissa lähinnä edeltävän sodan vakavana tilitysyrityksenä ja suomenkielistä versiota odotettiin tarpeellisena. Talaskivi koki, että näytelmä tulisi tulkita ennemmin sodan tilitysyrityksenä kuin syytöksenä paavia kohtaan.

---

¹⁶⁶ Talaskivi 1964.

¹⁶⁷ Toiviainen 2001.

¹⁶⁸ Talaskivi 1964.

¹⁶⁹ Josef Pieper: An Anthology

Lisäksi Kansallisteatterin versio oli siitä erityinen, että se oli itsenäinen versio toisin kuin muut Piscatorin ohjaamaan näytelmään pohjatut versiot.¹⁷⁰

Talaskivi kirjoitti, että Kansallisteatterin esitys sisälsi kohtauksia, joita Piscatorin näytelmään pohjautuvissa versioissa ei esitetty. Toisaalta Kansallisteatterin näytöksessä joitakin osia oli leikattu, mitkä esitettiin Piscatorilla laajemmin. Talaskiven mukaan Kansallisteatterin versio saattoi puhutella voimakkaammin näytelmän ensikertaa näkeviä ja selventää tapahtumia monipuolisemmin ihmisille, jotka eivät olleet lukeneet näytelmän kirjallista versiota. Talaskiven mukaan esityksen alku oli liian pitkä sekä rytmillisesti hankala. Esimerkiksi paavin kuvaelma tuntui alkuosan päätöksessä liian pitkältä. Kuitenkin lyhyempään sovitukseen verrattuna esityksen loppuosa nousee ratkaisevammin ja hyvin alkuperäisenä. Talaskivi koki, että näinkin hyvästä esityksestä olisi voinut leikata turhia pieniä osia pois. Roolijako oli pääosin osuva, esimerkiksi Joel Rinne paavi Pius XII:n roolissa onnistui hallitsemaan paavin vilpittömyyden monimutkaiset ajatuspolut.¹⁷¹

Hufvudstadsbladet julkaisi 1.10.1964 H.K.:n kirjoittaman artikkelin ””Ställföretädaren” på Kansallisteatteri”. H.K. kirjoitti artikkelissa, että näytelmä herätti paljon keskustelua paavi Pius XII:n asenteesta juutalaisvainoja kohtaan toisen maailmansodan aikana. H.K.:n mielestä oli tuskin tarpeellista tarkemmin referoida Sijaisen sisältöä tai ottaa kantaa Vatikaanin asenteeseen ongelmaa kohtaan.¹⁷² Myös H.K. kirjoitti tekstissään, että Kansallisteatterin versio oli täysin erilainen kuin Svenska Teaternissa esitetty Piscatorin versioon pohjautuva näytös. Kansallisteatterin esityksen ”kuvaelmat” olivat ”täysi yhdeksikkö”. Näytelmässä oli kohtauksia, joita muissa versioissa ei nähty. Esimerkiksi esitykseen oli otettu mukaan kohtausta natseista ”Jägerkellerissä”, joka oli melko huvittava kaikessa sen ”kammottavassa rahvaanomaisuudessaan”. H.K.:n mukaan sekä kirjailija että ohjaaja sisällyttivät näytelmään ”liukuhihnamaisesti” niin sanottuja ”kauhuefektejä”, mikä teki näytelmästä pidemmän päälle vaikeasti katsottavan yleisölle. Artikkelin mukaan esitys oli liian pitkä sen kestäessä kolme ja puoli tuntia. Kuitenkin Kansallisteatterin esityksen ohjaajat Arvi Kivimaa ja Edvin Laine olivat onnistuneet käsikirjoituksen tekstin ilmaisemisessa. H.K.:n mielestä Hochhuthin näytelmän viesti tuli selvemmäksi Kansallisteatterin esityksessä kuin kahdessa muussa esityksessä, jotka hän oli nähnyt aikaisemmin.¹⁷³

Myös Hufvudstadsbladetin artikkelissa keuhuttiin Kansallisteatterin näyttelijöiden yksilösuorituksia esityksessä. Erityisesti niistä nousi esiin Joel Rinteen suoritus paavi Pius

---

¹⁷⁰ Talaskivi, 1964.

¹⁷¹ Talaskivi, 1964.

¹⁷² H.K., 1964

XII:n roolissa. Roolisuoritus oli H.K.:n mielestä mestariteos. Näyttelijä esiintyi rauhallisesti ja arvokkaasti. Hahmo puhui jalosti ja hienostuneesti ”säteillen syvää ja intensiivistä empatiaa”. Kysymykset siitä, tekikö paavi oikein vain väärin, hiljennetään täysin esityksessä. H.K.:n mukaan Jani Rinne oli hyväksynyt paavin motiivit, suorittaessa paavin roolia ja hän oli täysin vakuuttava ja uskottava roolissaan. Ricardo Fontanasta tuli esityksessä, ainakin Fontanan oman uskonsa mukaan, Kristuksen symboli hänen seuratessaan juutalaisia kaasukammioihin. Kuitenkin tämä symboli oli epäonnistunut. Aistillista raikkautta toi roolikuvauksiin SS-kurtisaani Helgan eroottinen spontaanisuus upseereita kohtaan, kuitenkin sen menemättä yli. Toisinaan esitys aiheutti ”hampaiden kiristelyä ja itkua” mutta siltä ei voitu välttyä, koska esityksellä oli niin ”melodramaattinen” pohja.¹⁷⁴

Myös *Ylioppilaslehti* julkaisi 16.10.1964 kaksi artikkelia Hochhuthin näytelmästä *Sijainen*. Kaisa Korhonen kirjoitti artikkelin ”Vastuun ja Sijaiskärsimyksen etiikka”.¹⁷⁵ Kaisa Korhosesta tuli myöhemmin ohjaaja, ohjaajatyön professori ja teatteritaiteen kunniatohtori.¹⁷⁶ Korhosen mukaan *Sijainen* kohtasi Suomessa enemmänkin vilpittömyyttä ennakkoluuloa kuin vilpittömyyttä mielenkiintoa. Autenttisen dokumenttien teho rikoksen todistusaineistona väheni, mitä suurempi rikos oli kyseessä ja mitä lyhyempi välimatka tapahtumaan oli. Korhonen kirjoitti, että Hochhuth ei ollut ottanut näytelmää tehdessään huomioon ”suhteettomista rasitteista turtuvia aisteja”. *Sijaisen* kaltainen draama olisi pitänyt esittää joitakin vuosia sitten, jolloin se olisi ollut hedelmällisempi. Korhosen mukaan vuonna 1964 ihmisiä ei kiinnostanut lukea tai katsoa näytelmää, jossa käsiteltiin eettisiä, aatteellisia tai inhimillisiä seikkoja. *Sijaisen* valttikortina olikin sen uskomaton ”hälyarvo” ja Suomessa uteliaisuutta herättävä ”eksoottinen katolilaisuus”. Hochhuthin näytelmän todistusaineisto juutalaiskysymyksestä ei tuonut aiheesta mitään uutta esille. Lisäksi näytelmän todistusaineiston teho jäi vähäiseksi protestanttisessa Suomessa, jossa paavia ei nähty ”Kristuksen sijaisena” maanpäällä. Suurella arvonannollakin esitettynä *Sijaisen* paavista tuli Suomessa vähäistä suuttumusta, häpeää ja sääliä herättävä virkailijahahmo, jonka maanpäällistä vaikutusvaltaa tuli automaattisesti epäiltyä. Tämä ei ollut varmaankaan Hochhuthin tarkoitus, mutta näytelmästä oli kadonnut oleellinen, protesteja ja mielenosoituksia aiheuttanut teesi.¹⁷⁷

---

¹⁷³ H.K. 1964.

¹⁷⁴ H.K: 1964

¹⁷⁵ Korhonen 1964.

¹⁷⁶ Helavuori, 2018.

¹⁷⁷ Korhonen, 1964.

Artikkelin mukaan *Sijaisen* kirjallinen arvo oli huomattava, mutta näytelmä oli esitettynä huono. Hochhuthin teksti oli ”nyansoitua”, kunnianhimoista ja näennäisestä runomuodosta huolimatta selkeästi jäsenneltyä puhekieltä. Esitettynä teksti muodosti ikävystyttävän ja jännitteettömän kokonaisuuden, jossa eettisen julistuksen kunnianhimo murskasi yllotteella draamalliset tarpeet. Näytelmän päähenkilö pappi Riccardo kävi ”hyödytöntä” kärsimystä Jumalan, paavin ja katolilaisuuden edestä, koska hän katsoi, että todellinen kärsijä oli välttänyt vastuun. Fontanan hahmo oli näytelmän ”minä” ja jokamiehen etiikka sekä omatunto. Häntä ei näytelmässä vaivannut pappina olo tai teologia vaan pelkästään ”puhdas inhimillinen häpeä”. Muut henkilöhahmot näytelmässä olivat vähemmän tyyliteltyjä ja symbolinomaisia. Tilanteissa, joihin Riccardo päätyi, hänen tehtävänsä oli kohdata ylivoimaisen vihamielinen ja passiivinen enemmistö sekä taistella sorrettujen puolesta. Katsojat etukäteen tiesivät, että nämä ponnistukset olivat turhia. Korhosen mukaan kohtausten draamallinen teho oli mitäänsanomaton. Korhosen mielestä Fontanan henkilöhahmo ei selity normaalin, hyvän, epäitsekään ihmisen ”prototyypillä”. Fontana olisi voitu esittää esimerkiksi lapsenmielisenä uskojana, jonka sijaiskärsimykselle ei turhamaisuuskaan olisi ollut vierasta. Pelottavissa eettisissä kysymyksissä ohjaajat olivat usein varovaisia ja tämä johti siihen, että näytelmän päähenkilö edusti jähmeää inhimillisyyttä kuin inhimillistä herkkyyttä.¹⁷⁸

Korhosen artikkelin mukaan näytelmä esitti paljon kysymyksiä, johon kuitenkin Hochhuth ei vastannut. Erityisesti mystistä oli se, miten *Sijaisen* avainhenkilö antisemitismii symboloiva Tohtori kuvattiin. Tohtori oli epäinhimillinen suorastaan pahuuden perikuva. Korhonen kirjoitti, että jopa Hochhuth tukeutui kiperissä tilanteissa ”salamyhkäiseen yli-ihmisajatteluun”. Tämä Tohtori oli näytelmässä Fontanan viimeinen vastus. *Sijaisen* perusasetelma jäi siis yksinkertaiseksi ja ylimalkaiseksi. ”enkelihahmo” kävi sotaa ylimittaista paholaista vastaan.¹⁷⁹

Toinen ylioppilaslehdessä julkaistu artikkeli oli Jukka Kajavan kirjoittama artikkeli ”Tuntematon Sijainen”.¹⁸⁰ Jukka Kajavasta tuli myöhemmin tunnetuimpia suomalaisia teatterikritikoita ja hän teki uran *Helsingin Sanomissa*.¹⁸¹ Kajava kirjoitti, kuinka näytelmä oli aiheuttanut ”mekastusta” ja ”hämminkiä” ympäri Eurooppaa, mutta se oli saapunut Suomeen ”ymmärrettävistä syistä ilman mielenosoituskulkueita ja pommiattentaatin uhkaa”. ”Katolisen auktoriteettiuskon” kritisointi oli suomalaisille etäinen asia ja koko näytelmän

---

¹⁷⁸ Korhonen, 1964.

¹⁷⁹ Korhonen, 1964.

¹⁸⁰ Kajava, 1964

tapahtumasarja jossain määrin ”epäaktuelli” ja juutalaisvainot aiheena ”loppuun jauhettu”. Kajavan mielestä kaikki näytelmästä tehdyt versiot olivat teatteritöinä kiinnostavia, sillä näytelmä pituus teki siitä haastavan esitettävän ja näytelmä tuli esittää reilusti lyhennettynä. Kajavan näkemyksen mukaan Ruotsalainen teatteri oli pitäytynyt esityksessään historiallisten tapahtumien suppeahkoon ”rehelliseltä” vaikuttavaan toistoon, jonka seurauksena näytelmä oli tasapainoinen esitys, mikä oli jo ”paljon” näytelmän kaltaisen ”muodottoman mammutin” ollessa kysymyksessä.¹⁸²

Kajavan mukaan Kansallisteatterin näytöksen laadusta kertoi jo se, että näytelmän ohjaajana toimi Edvin Laine, joka oli tunnettu puolihävyttömistä komedioista. Näytelmään oli jäänyt paljon sen teemalle ”epäoleellista” aineista, kuten kohtaus Jägerkellerissä. Kajavan artikkelin mukaan nämä kohtaukset olivat ehkä lyhentäjien mielestä olleet vaikuttavia, mutta kohtausten funktio kokonaisuuteen oli epäselvä. Lisäksi pitkä keskitysleirikohtaus kertoi ”pintakuohuisesta päämäärästä”. *Sijainen* oli ”tehokkaana” esityksenä huonoimmillaan, silloin kun se oli täynnä Hochhuthin aatteita ja julistuksia. Tällöin tuli esiin näytelmän epäyhtenäisyys ja yleinen draamallinen kyseenalaisuus. Kajavan pohti, oliko *Sijainen* edes näytelmä, vaan ennemminkin ”lentolehtinen” tai ”sanomalehden uutinen”, jolle tärkeintä oli sen uutisarvo. *Sijaisen* ”uutisena” oli paavi Pius XII:n passiivisuus.¹⁸³

Kajavan mielestä Edvin Laine oli pyrkinyt tehokkaaseen esitykseen, ja hän oli siinä onnistunutkin, niin tehokkaaseen ettei sitä voinut katsoa nauramatta. Kajavan mukaan harvoin sai katsella esitystä, jossa oli niin monia tyyllilajeja kuin Laineen ohjaamassa *Sijaisessa*. Näytelmän alkoi aatenäytelmänä, muuttui yhtäkkiä yhteiskuntakritiikiksi, sitä seurasi Molière-tyylinen kohtaus Riccardon kotona Roomassa. Paavin vastaanotto muistutti ”Näyttelijäliiton lakkokokousta”, sillä siitä puuttui arvokkuus ja seremoniamainen vaikuttavuus. Auschwitz kohtaus alkoi ”Williams tyyllisellä” rakkauskohtauksella ja kohtaus päättyi konepistoolin sarjatulella. Ohjaajan kokonaiskuvanpuute näkyi Kajavan mielestä myös näyttelijöiden suorituksessa.¹⁸⁴

Ylioppilaslehti oli tunnettu suhteellisen radikaalina lehtenä ja molemmat *Ylioppilaslehdessä* julkaistut artikkelit olivatkin *Ylioppilaslehdelle* tyypilliseen tapaan kirjoitettuja artikkeleita. Kajavan ja Korhonen antoivat paljon kritiikkiä näytelmälle ja heidän kielenkäyttö oli värikästä.

---

¹⁸¹ Hellman, 2018.

¹⁸² Kajava, 1964.

¹⁸³ Kajava, 1964.

¹⁸⁴ Kajava 1964.

Teatterikriitikko Annikki Vartia kirjoitti lehteen *Suomalainen Suomi* artikkelin ”Tapaus Hochhuth” vuonna 1964. Vartia kirjoitti, että Hochhuth oli katolisen kirkon nykyinen silmätikku, moraalinen julistaja, ”paatoksellisen tendessin” julistaja ja yhteiskunnalliseettisen teatterin uusi tekijänimi. Hochhuthin näytelmä oli katsottava sen yleisinhimillisen merkityksensä ja vaikutussäteensä laajuuden vuoksi. Itseoppineen kirjakauppiaan ja kustannusvirkailija Hochhuthin äkäisestä ja ”paikoin kömpelöstä” esikoisnäytelmästä välittyi Hochhuthin 1800- ja 1900- lukujen merkittävien kirjailijoiden kuten Thomas Mannin tutkimus. Vartian mukaan sekä Ruotsalaisessa teatterissa kuin Kansallisteatterissakin esitetyn *Sijaisen* loppuvaikutelma oli hämmäntävä ja kritikointi ”vaivalloista”. Näytelmään oli vaikea suhtautua niin kuin taiteeseen tulisi, koska sen raskaina teemoina olivat juutalaisvainot ja kristillisen maailman erilaiset reaktiot. Holokaustin tapahtumista oli liian vähän aikaa, jotta olisi syntynyt tarpeeksi pitkä välimatka kuvauskohteeseen. Näytelmästä syntynyt voimakas kuohu katolisissa maissa osoitti, ettei Hochhuthia nähty niinkään draamatikkona vaan historioitsijana ja poliitikkona. Hochhuth olikin antanut tähän aiheetta, kun hän oli tarttunut rohkeasti ja suoraan tulenarkaan menneisyyteen.¹⁸⁵

Vartian artikkelin mukaan näytelmässä syytettiin paavi Pius XII:ta ja hänen lähipiiriään vaikenemisesta. Vatikaanin kohtaaminen oli näytelmän rakenteellinen huippu, jossa tehostui sanojen merkitys kohtauksen muodon ja suunnittelun ansiosta. Vartian näkemyksen mukaan Hochhuth oli vakuuttunut, että hänen näkemyksensä paavin suhtautumistavasta holokaustiin vastasi todellisuutta. Tämä näkyi esimerkiksi näytelmään liitetystä dokumenttiosiossa. Vatikaanin tilanne oli kuitenkin täysin kuviteltu ja vuorosanat keksitty, vaikka paavin sanoissa oli autenttistakin ainesta. Näytelmän paavi Pius XII:n hahmo oli saanut kritiikkiä kuvauksen yksipuolisuudesta, mutta Hochhuth ei ollut silti halunnut vedota taitelijan vapauteen, vaan hän oli ”erehtynyt” pitämään itseään historioitsijana ja puolustautunut todellisuudesta poimimillaan todisteilla.¹⁸⁶

Vartian näkemyksen mukaan Hochhuth oli paneutunut tehtäväänsä koko voimallaan ja sydämellään. Elämyksellistä ainesta oli eniten Riccardon hahmossa, joka oli epäitsekäs ”sijaiskärsijä” ja rohkea kapinoitsija. Hochhuthin näytelmän ydinsisältöön sisältyi hänen vaimonsa omaisiin kohdistuneet vainot.¹⁸⁷ Hochhuthin vaimo Marianne oli ollut 10-vuotias,

---

¹⁸⁵ Vartia 1964, 496–497.

¹⁸⁶ Vartia 1964, 497–498.

¹⁸⁷ Vartia 1964, 498.

kun natsit löysivät perheen kodista piilotettuna kiellettyjä kirjoja, minkä vuoksi perheen äiti vangittiin ja myöhemmin mestattiin natsien toimesta.¹⁸⁸

Vartian mukaan voimakkaista henkilökohtaisista elämyksistä sekä laajoista esitutkimuksista oli syntynyt harvinaisen vilpitön, avoin ja peloton ”julistusnäytelmä”, jonka kohdalla toteutui lausahdus: ”maine on väärinkäsitysten summa”. Kansallisteatterin versiossa oli pyritty mahdollisimman tasapuoliseen, mutta draamallisesti mielenkiintoiseen kokonaisuuteen. Hochhuthia oli syytetty siitä, että hän olisi vierittänyt saksalaisten syyllisyyden muiden niskoille, ja tämän vuoksi Kansallisteatterin versioon oli otettu mukaan kohtauksia, kuten kohtaus Jägerkellerissa, joissa Hochhuth toi ilmi natsien ajattelu- ja toimintatapoja.¹⁸⁹ Vartia näki siis näiden kohtauksilla olevan merkitystä näytelmän kokonaisuuden kannalta, toisin kuin *Ylioppilaslehteen* kirjoittanut Kajava joka näki nämä kohtaukset irrallisina.

Vartian mukaan paavin osuutta tässä versiossa oli lievennetty. Paavilla ei ollut nimeä ja Joel Rinne esitti hänet pelkkänä ”arvokkaana instituutiona” välttämällä tekstin lukuisia satiirisia vivahdemahdollisuuksia. Vartian mukaan näytelmän dramaattisuus kärsi, mutta näytelmän ”rakentava” puoli voitti, kun huomio kiinnittyi enemmän Riccardon osuuteen. Vartia näki, että näytelmälle annettiin mahdollisuus puhua puolestaan, kun siitä jätettiin Ruotsalaisen teatterin käyttämät dokumenttiaineistot kuten filmit, valokuvat ja uutiset pois. Vartian mielestä Hochhuthin hyökkäävä asenne paavia kohtaan Vatikaanin kohtauksessa heikensi kohtauksen sisäistä dramaattisuutta. Kuitenkin kohtauksessa oli silti hyvää aatteellista väittelyä, kuten keskustelu paavin toiminnan perusteista ja Hitlerin merkitys kommunismin vastustamisessa. Vartian mielestä Riccardon ja Tohtorin välinen vuoropuhelu sisälsi terävää ja henkistä painetta, vaikka pohdinta Jumalan olemassaolosta oli ehkä sijoitettu väärään kohtaan. Hochhuth päätti näytelmän vihaisten nuorten kirjailijoiden tyyliin tavalla, joka pakotti pohtimaan asioita, eikä lopettanut näytelmää ”silottelevaan anteeksiantamukseen” ja ”seesteiseen rauhaan”. Vartian mukaan Hochhuthia voisi syyttää yksipuoleisesta kannanotosta, osaamattomuudesta ja ”makuvirheistä”, mutta Vartia sanoi olevansa vakuuttunut, että näytelmä todisti harvinaista draamallista lahjakkuutta.¹⁹⁰

Kirjailija Tarmo Manelius osallistui keskusteluun vuonna 1964 *Näköala* -lehdessä julkaistussa artikkelissa ”Sivustakatsojan syyllisyys – Keskustelua näytelmästä ”Sijainen””.¹⁹¹ Maneliuksen mukaan näytelmän sanomaa ei tavoitettu, jos koko ihmiskuntaa syytettäisiin

---

¹⁸⁸ Stone 1964, 45–46.

¹⁸⁹ Vartia 1964, 499.

¹⁹⁰ Vartia 1964, 499.

tapahtumista, ja toisaalta jouduttaisiin tukalaan sotkuun, jos vain paavia syytettäisiin. Kun pohditaan Saksan tapahtumia toisen maailmansodan aikana, tulisi ottaa huomioon saksalaisten poliittinen menneisyys. Maneliuksen mukaan he tunsivat olevansa väärin kohdeltuja ja kukaan, ei edes paavi, olisi voinut estää heitä ajautumasta väkivaltaan. Manelius kirjoitti, että hän itse ei voinut syyttää paavia, sillä paavi oli ollut vaikeassa asemassa ja vain hänen neutraalisuutensa esti asioita pahenemasta. Vatikaanin oli Maneliuksen mukaan pakko vaieta, vaikka tiesi tapahtumista. Paavi Pius XII jäi neutraalin asemansa vuoksi näytelmässä tuntemattomaksi. Ihmiset eivät tienneet hänestä tarpeeksi, jotta he voisivat tuomita tai puolustaa hänen tekojaan.¹⁹²

Manelius esitti myös näkemyksen, että myös suomalaisia voisi syyttää omalta osaltaan tapahtuneesta. Suomalaiset oli totutettu melkein unohtamaan sodan aikainen liitto Saksan kanssa, ja monet nuoret ja ”nuorehkot” uskoivat vakuutuksiin, että Suomen oli pakko liittoutua. Harvemmin tähdenettiin, että tätä mielipidettä oli valmisteltu toistakymmentä vuotta, vähätelty Hitlerin vaarallisuutta sekä korostettu idän uhkaa. Manelius pohti, tekikö sodan aikainen aseveljeys saksalaisten kanssa suomalaiset ”jääveiksi” tuomitsemaan saksalaisia, ja sen vuoksi suomalaiset eivät päässeet selville, mikä *Sijaisen* täysi sanoma oli. Varmaa oli vain se, ettei mikään kuvaus pidä täysin yhtä todellisuuden kanssa.¹⁹³ Manelius nosti esiin kysymyksen suomalaisten liitosta¹⁹⁴ saksalaisten kanssa toisessa maailmansodassa, ja miten se vaikuttaisi suomalaisten suhteeseen saksalaisiin ja heidän tekoihin, joita kuvailtiin näytelmässä. Tämä näkökulma ei noussut esiin muissa artikkeleissa. Näytelmän vastaanotto Suomessa saattoi siis olla erilainen, kuin maissa, jotka taistelivat Saksaa vastaan toisen maailmasodan aikana.

Maneliuksen artikkelin mukaan meidän oli vaikea ymmärtää saksalaisen kirjailijan tuskaa ja tarvetta kirjoittaa tapahtumista. Hochhuthin oli Maneliuksen mielestä vaikea tavoittaa ”todellisuuden illuusiota”, sillä mikään näyttämöllä esitetty tapahtuma, kuten esimerkiksi teloitus, ei ollut sama asia kuin sodan aikana tapahtuneet. Näyttämöllä esitetyt tapahtumat vain pysäyttivät meidät hetkeksi. Manelius kirjoitti, että Hochhuthin näytelmä oli saksalaiseen tapaan ”monipuolinen” tilitys. Hochhuth oli elänyt osan nuoruudestaan ympäristössä, jossa juutalaisviha oli luonnollinen ilmiö, joten tämä viha oli hänelle liian todellinen, jotta hän olisi voinut estetisoida tai moralisoida sitä. Hochhuthin valinta ottaa paavi ongelman keskipisteeksi ilmensi saksalaisten ja katolisen kirkon monimutkaisia

---

¹⁹¹ Manelius 1964, 175

¹⁹² Manelius 1964, 175–175.

¹⁹³ Manelius 1964, 175–176.

suhteita.¹⁹⁵ Maneliuksen mukaan näytelmästä siis paistoi läpi Hochhuthin saksalaisuus monessa asiassa.

3.2 ”Sijaisen sanottava”: yksilön vastuu

Läänirovasti Erkki Niinivaara kirjoitti lehteen *Kotiliesi* artikkelin ”Sijaisen Sanottava” vuonna 1964. Niinivaaran mukaan näytelmää *Sijainen* oli pidettävä ”todellisena tapahtumana”.

Niinivaara kuvaili, kuinka näytelmästä oli noussut vastalauseita, väittelyjä, innostusta sekä muualla Euroopassa jopa mielenosoituksia. Kansallisteatterin version näytelmän kolmeen tuntiinkin mahtui suuri määrä ”järkyttävyyttä”. Niinivaaran mukaan oli ollut ihmisiä, jotka eivät halunneet lukea näytelmää tai nähdä sitä esitettynä. He olivat päättäneet jo ennalta, etteivät kestäisi katsoa kuvausta tapahtumista, ja jos alkoi miettiä yksittäistä ihmiskohtaloa, hetkeä tai päivää Auschwitzissa ”kaikki voima ikään kuin virtaisi jäsenistäni”. Ketä ylipäätään asioiden mieleen palauttaminen hyödyttäisi ja eikö pitäisi yrittää jatkaa elämää tapahtumista huolimatta. Niinivaara koki, että tällaiset ajatukset olivat monelle aitoja ja luontaisia eikä lainkaan ”epäsosiaalisia”. Tämä ei osoittanut, että nämä ihmiset olisivat olleet välinpitämättömiä lähimmäisen kärsimykselle vaan mahdollisesti sille tavallista herkempiä.¹⁹⁶

Niinivaara kirjoitti, että koko ihmiskunta ei kuitenkaan voinut ummistaa silmiä tapahtumista. Huolellisesti koottujen dokumenttien pohjalta näytelmä synnytti kysymyksen siitä, kuinka oli mahdollista, että miljoonia juutalaisia surmattiin keskellä kristikuntaa. Hochhuthin teos ei ollut näytelmä perinteisessä mielessä vaan se oli luonteeltaan dokumentaarinen ja ”todistuskappaleen luonteinen”. Tästä näytelmä sai voimansa ja se sulki ulkopuolelle kaikki uskottelut, ettei näytelmän kuvattua aikaa ja tapahtumia olisi ollut. Näytelmä herätti kysymyksen siitä, miksi paavi ei käyttänyt vaikutusvaltaansa ja olisiko tällä ollut vaikutusta natsien toimintatapoihin. Kuitenkaan näytelmä ei antanut vastausta näihin kysymyksiin.¹⁹⁷

Niinivaaran mielestä näytelmä herätti myös kysymyksen siitä, miten oli syntynyt se maaperä, joka antoi edellytykset toisen maailmansodan tapahtumille. Oliko Martti Lutherin juutalaisvastaisilla kirjoituksilla ollut osuutta asiaan? Olimmeko me kaikki ensin ajatelleet, että juutalaiset olisivat enemmän syyllisempiä – hehän murhasivat Kristuksen – ja sen seurauksena ihmiset olisivat antaneet alitajuisen hyväksynnän sille ajatukselle, että tämän takia Jumalan tuomiot ja lait toteutuivat historiassa. Niinivaaran mukaan toiset taas näkivät

---

¹⁹⁴ Kinnunen & Kivimäki 2011, 66.

¹⁹⁵ Manelius 1964, 176.

¹⁹⁶ Niinivaara 1964, 1610.

¹⁹⁷ Niinivaara 1964, 1610–1611.

tapahtumien juuret Saksan historiassa, saksalaisessa kansanluoteessa ja Saksan yhteiskunnallisessa kehityksessä. Hochhuth suorittikin näytelmässä kansansa ”riippiä”.¹⁹⁸ Niinivaaran artikkelissa niin kuin monessa muussakin artikkeleissa nousi esiin näytelmästä syntynyt kysymys siitä, miten holokaustin tapahtumat olivat ylipäättään mahdollisia. Niinivaara oli kuitenkin ainoa, joka artikkelissaan nosti esiin Martti Lutherin suhteen juutalaisiin. Kansainvälisissä kirjoituksissa ei ole Lutherista mainintaa, vaan lähinnä jotkut kirjoittajat nostivat katolisen kirkon juutalaisvastaisuuden esille. Niinivaaran artikkelissa näkyi siis tässä kysymyksessä luterilaisuuden merkitys Suomessa, ja siitä johtuen ehkä myös Martti Lutherin nostaminen tarkastelun alaiseksi.

Niinivaara kirjoitti, että oli turhaa etsiä syypäitä paavista, Lutherista, jumalattomasta kansallissosialismista tai toisista ihmisistä. Kun näytelmän ”naamarit” putosivat, näytelmän kuvaava maailma oli meidän. Oliko keskuudessamme valpasta, eläytyvää ja osallistuvaa mielenkiintoa lähimmäisten kohtaloihin ja koko yhteisen elämämme suuntaan sekä ilmapiiriin? Tapahtumien taustalla ollut maailma ei ollut syntynyt hetkessä, vaan se oli rakentunut vähitellen pienistä ratkaisuksista, tilanteista, sanoista, hiljentymisestä, syrjään vetäytymisestä, suostumisesta ja eleistä. Tämän tuhoisan järjestelmän alkua ei voinut paikantaa mihinkään yksittäiseen hetkeen. Se oli syntynyt koko ajan kaikkialla, kaupungeissa, kylissä, kodeissa, työpaikoilla, johtokunnissa, kahviloissa, valtiopäivillä, seurakunnissa, esikunnissa ja ihmisten kohtaamisissa. Niinivaara kirjoitti, että kuolema oli saanut otetta ihmisistä jo ennen kuin he rakensivat keskitysleirit.¹⁹⁹

Niinivaara pohti artikkelissa mikä oli *Sijaisen* sanoma. Hänen mukaansa se tuskin oli kutsu selittämisen ja syyllisen etsimisen ”valtatielle”, vaan enemmänkin näytelmä oli ”polun pää” paljon vaivalloisempaan maastoon, joka alkoi vierestämme. Jokainen henkilö tälläkin hetkellä oli omalla paikalla altis sivullisuuteen, sanomatta jättämiseen ja pienen kärsimyksen välttämiseen. Ehkä silläkin hetkellä ihmiset osallistuivat jonkin sellaisen järjestelmän, katsomustavan tai hurskausihanteen rakentamiseen ja ylläpitämiseen, jonka vallitessa ihmisen elämän ehdot voisivat tukahtua. Ihmiset saattoivat olla mukana vähitellen syntyvässä vaikenemisessa tai vaientamisessa omassa elinpiirissään. Ehkä ihmiset olivat hyväksyneet sen, etteivät he ajattele jotakin asioita loppuun asti. Ehkä ihmiset uskoivat, että oli parempi kasvattaa muurit, jotka erottaisivat heidät niistä, jotka toimivat, uskovat ja ajattelevat eritavalla kuin he.²⁰⁰

---

¹⁹⁸ Niinivaara 1964, 1611.

¹⁹⁹ Niinivaara 1964, 1611.

²⁰⁰ Niinivaara 1964, 1611.

Näytelmän vyöryttämä aineisto oli Niinivaaran mukaan inhimillisen käsityskykymme ulkopuolella, mutta se ei oikeuttanut tukeutumaan neuvottomuuteen ja epätoivoon. Juutalaiskysymystä ei voinut enää ohittaa kuittaamalla se ”monisyiseksi”, ”vaikeaksi” tai ”araksi” ongelmaksi. Niinivaaran mukaan oli viitteitä siitä, että kristittyjen ja juutalaisten väliset suhteet olisivat muuttumassa. Katolinen kirkko oli koolla olevassa konsiilin neuvotteluissa lausunut, että koko ihmiskunta oli vastuussa Jeesuksen kuolemasta, ei vain juutalaiset. Myös Luterilainen Maailmanliitto oli pitänyt konferenssin, jossa uutta asennoitumista vaativa, totuutta kaihtamaton ääni oli tullut merkittävästi kuuluviin. Niinivaara päätti artikkelin sanomalla, että *Sijaisen* ääreltä ihmisen täytyi lähteä omaan elämäänsä syvissä mietteissä.²⁰¹ Niinivaaran artikkelin mukaan näytelmän merkitys oli tärkeä nimenomaan tulevaisuudelle. Ihmisten tulisi olla hereillä omassa arkielämässä ja tarkastella, ettei edesauta ääriilikkeiden syntymistä. Lisäksi ihmisten tulisi kohdata juutalaiskysymys välttelyn sijasta. Artikkelin ei ottanut kantaa suoraan siihen, oliko näytelmä varsinaisesti onnistunut taideteoksena, mutta tekstistä ilmeni, että Niinivaaran mielestä näytelmällä oli tärkeä teema ja sanoma.

Suomen Kristillisen Ylioppilasliiton lehti *Etsijä* julkaisi vuonna 1964 suomenkielen emeritaprofessorin Päivi Rintalan kirjoittaman artikkelin ”Sijainen”. Rintala kirjoitti, että parhaillaan esitettävässä näytelmässä kuvailtiin toisen maailmansodan aikaisia juutalaisvainoja ja näytelmä perustui autenttiseen aineistoon. Rintalan mukaan sai seurata todella erilaisten ja erilaisissa asemissa olevien ihmisten, kuten paavin, kirkonmiesten, upseerien, virkamiesten, kristittyjen, kyynikoiden, pyöveleiden ja uhrien, reaktioita näytelmään. Rintalan mukaan Kansallisteatterin esitys oli riittävän selkeä sekä realistinen saadakseen ihmiset hetkeksi pohtimaan tapahtumia. Oli itsestään selvää, että näytelmän esitetyissä lyhennetyissä versiossa jouduttiin jättämään pois asioita, joiden olisi tullut sisältyä näytelmän sen täyden identtisyuden säilyttämiseksi. Näytelmän lyhentäminen oli ollut haasteellista, koska näytelmässä ei ollut ”tyhjiä” kohtauksia. Kun mitään havaittavaa ei tapahtunut, dialogi oli puolestaan entistä intensiivisempää.²⁰²

Rintalan näki, että näytelmä olikin lukunäytelmä, kuten Hochhuth oli mahdollisesti sen ajatellut, koska hän oli sijoittanut keskeiset argumentit kertoviin välilyönteihin ja esitysohjeisiin. Näissä petiittikappaleissa oli paljon materiaalia, joita oli mahdotonta visuaalistaa ja tuoda näyttämölle. Niiden avulla Hochhuth oli solminut näytelmänsä nykyhetkeen ja oli identifioinut henkilönsä katsojiin. Näytelmässä ei ollut kysymys vain paavi

---

²⁰¹ Niinivaara 1964, 1611.

²⁰² Rintala 1964, 20.

Pius XII:n ratkaisusta tai tohtori Fritschen vastuusta, vaan myös kaikkien ihmisten henkilökohtaisesta vastuusta. Ihmiset olivat vaarassa sulkea silmänsä tosiasioilta, joita he eivät halunneet nähdä ja he olivat valinneet ”kuuliaisuuden helpon tien”, silloin kuin olisi vaadittu itsenäistä tilannearviointia sekä henkilöllistä kantaa.²⁰³

Näytelmästä syntyneessä keskustelussa oli Rintalan mukaan keskitytty lähinnä pohtimaan olisiko Pius XII:n ollut mahdollisuuksia pelastaa juutalaiset. Hochhuthin mukaan paavin julkinen vastalause olisi tehnyt murhien jatkamisesta mahdotonta ja pelastanut miljoonia. Hochhuthin argumentit olivat saaneet vastalauseita, mutta myös arvovaltaista tukea. Rintalan artikkelin mukaan Hochhuth ei ollut suorittanut perusteellista tutkimusta ja kirjoittanut näytelmää vain antaakseen paavin toiminnasta ”historiallisen tuomion”, vaan ennen kaikkea havainnollistaakseen ilmiselväksi yksittäisen ihmisen, erityisesti yksittäisen kristityn, vastuun. Paavi oli hyvä esimerkki siksi, että hän oli katolisen kirkon vallankeskityksen vuoksi merkittävässä avainasemassa. Hänen persoonassaan yksilön vastuun ongelma kärjistyi. Paavin henkilöhahmo oli näyttämöllä vain kerran ja kohtauksessa häntä yritetään saada nousemaan juutalaisvainoja vastaan. Kohtaus sisälsi Rintalan mukaan loistavaa dialogia, joka sisälsi politiikkaa, teologiaa, totuuksia sekä puolitotuuksia.²⁰⁴

Näytelmässä oli kaksi ”luopiota”, jotka eivät pystyneet kiertämään henkilökohtaista vastuuta. Molemmat henkilöt olivat kristittyjä, toinen evankelisen tunnustuskirkon jäsen ja toinen katolilainen pappi. Gersteinin etiikka oli äärimmäistä lopputuloksen etiikkaa. Hän oli soluttautunut SS:ään, ja hänen mahdollisuudet auttaa olivat pienet. Kuitenkin hän jätti joitakin saamiaan käskyjä täyttämättä ja auttoi yksittäisiä ihmisiä pakenemaan. Gerstein oli äärimmäisen yksinäinen, kun kristityt kohtelivat häntä epäluuloisesti asepuvun takia ja SS:n piirissä häntä epäilivät ne, jotka tiesivät hänen kuuluvan tunnustuskirkkoon. Gerstein koki evankelisen kristityn vapauden ylivoimaisena painona. Toisenlaista painoa kantoi Riccardo Fontana, joka yritti suostutella paavia toimimaan. Riccardo koki vahvaa yhteenkuuluvuutta kirkon kanssa, ja kun kirkko lankesi, sen lankeemus kaatui myös hänen päällensä. Jesuiittajärjestön tärkeimpänä ohjeena oli kuuliaisuus ja Riccardon oli rikottava tätä ohjetta voidakseen samaistua kärsiviin, sekä sovittaa omasta puolestaan ja kirkon puolesta synnit. Rintala kirjoitti, että Riccardo oli näytelmän Kristus-hahmo ja todellinen sijainen.²⁰⁵

Rintalan mielestä näytelmän pystyi hahmottamaan monella tavalla. Näytelmä voitiin nähdä modernina mysteeriona. Kamalan läheisissä ja todenmukaisissa puitteissa pystyttiin

---

²⁰³ Rintala 1964, 20.

²⁰⁴ Rintala 1964, 21.

²⁰⁵ Rintala 1964, 21–22.

näkemään Kristuksen joutuvan ”perkeleen kiusattavaksi” ja kulkevan ristille. Näytelmä oli myös dokumentti, sillä se perustui vuosien tutkimukseen ja autenttiseen materiaaliin. Ennen kaikkea Rintala näki näytelmän raastavan voimakkaana saarnana kristityn vastuusta.²⁰⁶

Annikki Vartia kirjoitti artikkelissaan ”Tapaus Hochhuth” siitä, miten Hochhuthin teoksessa oli muustakin kysymys kuin vain paavin passiivisuudesta ja näin näytelmällä oli myös annettavaa esimerkiksi Suomen evankelisluterilaisille. Hochhuth oli sanonut ennen Broadwayn ensi-iltaa, että paavin suhtautuminen tapahtumiin oli symboli, ja näytelmän syytökset kohdistuivat kaikkiin aikalaisiin, jotka tyytyivät vaikenemaan, vaikka he tiesivät vainoista. Näytelmään reagoitiin erilaisten vastakkainasettelujen kautta. Näytelmästä syntyneet reaktiot kiteytyivät idealismin ja reaalipolitiikan, omatunnon ja hyötynäkökohtien, moraalien ja vallankäytön ristiriidoiksi, joihin jokainen katsoja sekä lukija saattoi törmätä omassa elämässään. Hochhuth oli kuvannut tapahtumat omasta näkökulmasta ja hän oli nähnyt kokonaisuuden suurena kärsimysnäytelmänä. Näytelmä nousi kristillisen ajattelun pohjalta, ja sen julistus oli lähimmäisenrakkauden, oikeudentajun ja henkilökohtaisen vastuun suuri sanoma. Vartian mukaan kärsimysnäytelmän ja ”vanhan moraliteetin” luonne selitti karuun, mutta selkeään viivaan supistuvan paavin luonnekuvauksen.²⁰⁷

Myös Ritva Heikkilä osallistui keskusteluun *Näkijä* lehden artikkelissa ”Sivustakatsojan syyllisyys – Keskustelua näytelmästä ”Sijainen””.²⁰⁸ Teatterineuvos Ritva Heikkilä oli Kansallisteatterin dramaturgi ja pääsihteeri vuosina 1952–1984. Hän myös toimitti useita teoksia teatterivaikuttajista ja teatterin historiasta.²⁰⁹ Heikkilä kirjoitti artikkelissa, että *Sijainen* ei aiheuttanut Suomessa sellaista myrskyä, vastalauseita, mielenosoituksia ja mellakoita kuin joissakin ulkomaalaisissa kaupungeissa. Näytelmästä oli kuitenkin synnyttänyt myös Suomessa innokasta ja jopa kiihkeää keskustelua, johon olivat osallistuneet niin papit kuin maallikotkin. Näytelmä oli vaikuttanut ihmisiin eri tavoilla, mutta yhtä mieltä oltiin siitä, että näytelmää ei voitu sivuuttaa, se oli käytävä katsomassa ja siihen oli otettava kantaa.²¹⁰

Heikkilän mukaan suomalaiset vakuuttelivat itselleen, etteivät he olleet tietoisia Saksan tapahtumista sodan aikana, joten he eivät voineet ottaa kantaa tapahtuneeseen. Miten ylipäätään yksittäisen ihmisen kannanotto olisi vaikuttanut? Paavi Pius XII:ta toiminta oli saanut niin kritiikkiä kuin myös ymmärrystä. Heikkilä kirjoitti, että näytelmän kuvaamat

---

²⁰⁶ Rintala 1964, 22.

²⁰⁷ Vartia 1964, 498.

²⁰⁸ Heikkilä 1964, 174.

²⁰⁹ Heikkilä 24.8. 2016.

²¹⁰ Heikkilä 1964, 174.

tapahtumat olivat varmasti järkyttäneet kaikkia katsojia. Lisäksi oli selvää, että julmuuksiin syyllistyneet henkilöt, oli tekojen taustalla sitten käsky tai pyhä viha, ottivat taakakseen raskaan rikoksen. Heikkilä oli pohtinut näytelmän jälkeen, mitkä olivat vuosisatojen kuluessa olleet ne pienet ja isot inhimilliset rikokset, jotka lopulta olivat johtaneet Saksassa tapahtumien sairaanloiseen purkautumiseen. Hirvittäviä tapahtumia ei suorittanut yksin kolmannen valtakunnan mielisairas johtaja, vaan hänellä oli runsas joukko luotettavia ja tehokkaita avustajia.²¹¹ Myös siis Heikkilä niin kuin Niinvaara pohti artikkelissaan sodan aikaisten tapahtuminen taustoja, joita Hochhuth kuvaili näytelmässään.

Heikkilän mukaan oli helpompaa paeta menneisyyteen ja etsiä syyllisiä ja leimata joku sellaiseksi, kuten näytelmässä tehtiin paavi Pius XII, kuin tehdä nykyhetkessä jotakin. Olisi tärkeämpää keskustella, voiko yksittäinen ihminen tehdä mitään, ja mitä voisimme tehdä, jotta tulevaisuudessa tällaiset tapahtumat eivät toistuisi. Heikkilästä tuntui, että Hochhuthin näytelmän kuvaamia tohtori Fritschen kaltaisia hirviöitä oli ollut ennenkin, oli tällä hetkellä ja tulisi olemaan myös tulevaisuudessa, jos ihmiset eivät pysty kitkemään pois vihan ja koston seurauksia. Eristäytyminen ja itsensä syyttömäksi julistaminen ei vienyt eteenpäin ja yhtä vähän rakentaisi syyttäminen, tuomitseminen sekä maailman näkeminen musta-valkoisena. Jokaisessa ihmisessä saattoi olla tohtori Fritschen kaltaisia ominaisuuksia kuten julmuutta, välinpitämättömyyttä ja herjaamista. Heikkilä pohti, miten voisi vähentää ”minä-olen-oikeassa-ajattelutapaa”. Suurimmat onnettomuudet olivat alkaneet yksilöistä, joten miten katkaista kehitys tähän suuntaan jo ennen kuin se saisi alkunsa. Mitä tulisi tehdä ennen kuin olisi liian myöhäistä? Hyviä voimia oli vaikeata ja työlästä saada liikkeelle, mutta paha eteni ja kasvoi itsestään.²¹²

Myös Werner M. Kortamo kirjoitti osuutensa *Näkijä* lehden artikkeliin. Kortamon mukaan Hochhuthin isoimmaksi ansiokseen oli luettava se, että hän tahtoi näytelmällään herättää ihmiskunnan omatunnon sekä muistuttaa juutalaisvainojen julmuudesta. Näytelmän tapahtumat perustuivat sotaan ja sen myötä sota-ajan poikkeuksellisiin olosuhteisiin. Monet tosiasiat oli pidetty salassa suurimmalta osalta ihmiskuntaa propagandan avulla. Tällaisissa olosuhteissa oli vaikea ottaa kantaa ja muodostaa oikeita mielipiteitä. Vain harvoilla oli mahdollisuus tuoda tosiasioita julkisuuteen. Näytelmässään onnettomia juutalaisia auttaneet Riccardo ja SS-sotilaat kuolivat. Werner kirjoitti, että hänen käsittääkseen ulkopuolella olevien mahdollisuudet vaikuttaa asiaan olivat olleet melkein olemattomat. Katolisen kirkon asema oli ollut erilainen sodan aikana, jolloin ihmiskunta oli sidottu sotatapahtumiin, ja niistä

---

²¹¹ Heikkilä 1964, 174.

²¹² Heikkilä 1964, 174 –175.

johtuviin rajoituksiin. Ainoastaan tapahtumapaikalla olevilla oli mahdollisuus nähdä karmea totuus. Kortamo sanoi, ettei asettanut vastuuseen ketään yksittäistä ulkopuolista henkilöä, sillä olosuhteet tekivät asioihin puuttumisen melko mahdottomaksi. Tapahtumat saivat jäädä varoitukseksi tulevaisuudelle ja opettakoot ne ihmiskuntaa kunnioittamaan inhimillisyyttä ja lähimmäistään.²¹³

Tuuli Honkasalo kirjoitti myös osuutensa *Näköala* lehteen. Honkasalo kirjoitti, että hänellä luterilaisen ajattelutavan omaavana kristittynä oli käsitys, että Paavi oli noina aikoina pelkästään keulakuva, joten hänen äänensä ei olisi kuulunut yhtään sen enempää kuin näytelmässä Riccardon tai Tohtorin. Paavi oli toisen maailmansodan aikainen henkilö, jolta ei voitu vaatia vastuun kantamista niin kuin ei voinut Eichmanniltakaan. Honkasalo koki, ettei voinut olla vertaamatta näytelmää Eichmannin oikeudenkäyntiin. ”Teatteri” oli toinen ja ”näyttelijät” olivat toiset, mutta teema oli sama. Molempien ”näytelmien” jälkeen monet tahot ”pesivät käsiään”. *Sijaisessa* oli paavi Pius XII:sta tehty melkein kaupallisesti ajatteleva yksilö ja kirjailija oli pyrkinyt näytelmässä siirtämään vastuun tapahtumista Pius XII:lle ja näin myös katoliselle kirkolle.²¹⁴

Honkasalon artikkelin mukaan juutalaiset aloittivat toisen taistelunsa, heidän saadessa lupa palata takaisin heidän ”luvattuun maahansa”.²¹⁵ Israelin valtio perustettiin vuonna 1948 Palestiinan alueelle. Israel oli olemukseltaan vahvasti ”juutalainen valtio”, mutta väestöltään maa oli monikansallinen ja valtion sisällä eli rinnakkain useita uskontoja. Kaikki eivät tunnustaneet juutalaisten kansallisvaltion periaatetta, ja se oli johtanut jatkuviin sisäisiin levottomuuksiin sekä yhteenottoihin koko Israelin valtion olemassaolon ajan.²¹⁶ Honkasalon mukaan taistelu ei ollut yhtä julma Israelissa kuin Auschwitzissa, mutta kaikkien tapahtumien jälkeen Honkasalon mielestä taistelu oli epäoikeudenmukainen ja epäinhimillinen. Oliko siis sittenkään historiasta opittu mitään? Honkasalo kirjoitti, että aikalaisensa olivat eläneet sodan keskellä, ja nyt he olivat nähneet näytelmän, joka oli, vaikkakin heikosti ja yksipuolisesti valotettuna, kertomus koko maailman suurimmasta häpeästä. Näytelmän päättyessä kahden henkilön tarpeettoman murhaan, ihmiset olivat valmiita tuomitsemaan. Ihmiset, jotka itsekin olivat eläneet saman sodan, esiripun laskeuduttua ”TAPUTTIVAT”.²¹⁷

Suomen kuvalehti julkaisi artikkelin ””Sijainen” ei taistellut, mutta näytelmässä kamppaillaan” vuonna 1964. Nimikirjaimilla U.P kirjoitti, että syytyslanka alkoi kyteä jo

---

²¹³ Kortamo 1964, 176–177.

²¹⁴ Honkasalo 1964, 177.

²¹⁵ Honkasalo 1964, 177.

²¹⁶ Gilbert 2014, 6–7, Shapira & Berris 2012, 424–426

²¹⁷ Honkasalo 1964, 177–178.

Sijaisen tekstiversion tultua tunnetuksi, mutta räjähdys tapahtui helmikuussa 1963, kun näytelmä sai ensi-iltansa Berliinissä. U.P. käsitteli artikkelissaan *Sijaisen* puolesta ja vastaan aikaisemmin esitettyjä kommentteja. Paavin puolesta oli esitetty erilaisia näkemyksiä, kuten näkemys että, paavi oli vain ihminen ja kielsihän Pietarikin kolmesti Kristuksen heikkoudessaan. Paavi oli julistautunut puolueettomaksi ja hänen päämääränä oli luotsata kirkko mahdollisimman eheänä läpi toisen maailmansodan. Hochhuthilla ja hänen puolustajillaan oli ollut vastaukset valmiina. Vatikaani ei ollut puolueeton, ja se näkyi esimerkiksi siinä, että Lissabonin nuntion residenssin lippu laskettiin puolitankoon, kun tieto Hitlerin kuolemasta saapui. Oli myös esitetty, että paavi Pius XII piti bolshevismia vaarallisempana kuin natsismia, ja paavi oli varoittanut liittoutuneiden diplomaatteja siitä, että edessä oli vielä ristiriita kommunistisen maailman kanssa. Tämä oikeutti Hochhuthin laittamaan paavin suuhun sanat, ettei Hitleriä saanut häiritä, koska hän taisteli Stalinia vastaan. Näytelmän pääkysymys, olisiko paavin kannanotolla ollut vaikutusta, jäi avoimeksi, koska paavi ei ottanut holokaustiin julkisesti kantaan. U.P. kirjoitti, että kardinaalin punainen kaapu symboloi alun perin äärimmäistä uhrivalmiutta, joten Hochhuthin näytelmä esitti kysymyksen: ”minne kirkko oli unohtanut marttyyrien kruunun?”. Eikö kirkon ajallista kärsimystä olisi voinut korvata sen marttyyriudella saavuttama kirkastuminen, jos pahin olisi tapahtunut, ja natsit olisivat käyneet katolisen kirkon kimppuun. U.P.:n mukaan kirkko ei ole liikelaitos ja ”paimen” liikejohtaja, joka laskelmoi mikä kannattaa ja mikä ei. Jos kirkko oli sivustakatsoja, mitä voitiin vaatia maallikolta?²¹⁸ U.P.:n artikkelissa oli muihin artikkeleihin verrattuna erilainen näkemys siitä, olisiko katolisen kirkon ja paavin kannattanut toimia toisin. Artikkelissa nähtiin marttyyriuden olevan jopa ”kannattavaa” kirkon aseman kannalta.

Dominikaanipater André Lemaire kirjoitti osuutensa *Suomen Kuvalehden* artikkeliin. Lemaire kirjoitti, kuinka Hochhuthin näytelmästä voisi kirjoittaa paljon, mutta katolisena pappina hän rajasi näkökantansa vain muutamiin uskonnollisiin aspekteihin. Lemairen mukaan ei ollut ensimmäinen kerta, kun kirjailija oli tuonut näyttämölle oikeasti eläneitä henkilöitä. Kirjailijalla oli oikeus muunnella historiallisia tosiasioita, jos hän ei väittänyt esittävänsä historiallisia tapahtumia objektiivisesti. Näytelmällä oli pohja todella kiinnostavaan murhenäytelmään, mutta Lemairen mielestä oli oikeutettua sanoa, että Hochhuth oli pilannut teesinsä sillä, että hän väitti olevansa uskollinen historiallisille faktoille, mutta esitti silti vääristellyn kuvan paavi Pius XII:sta. Lemairen mukaan Hochhuth kuvasi paavin pelkkänä poliitikkona, pelokkaana, tunteettomana opportunistina, joka vain

---

²¹⁸ U.P. 1964, 38–39.

huolehti maallisista eduistaan: eli toisin sanoen halveksittava ihmisenä. Tämä ei kuitenkaan vastannut paavin hyvin tunteneiden käsitystä Pius XII:sta. Lemaire halusi tähdentää, että kenelläkään katolilaisella ei ollut velvollisuutta puolustaa paavia hinnalla millä hyvänsä. Jokainen katolilainen tiesi, että lukuun ottamatta tiettyä moraalin ja uskon aluetta, paavi saattoi olla erehtyväinen, huono paavi ja jopa suorastaan huono kristitty.²¹⁹

Lemairen mukaan näytelmän keskeinen argumentti oli se, että paavi Pius XII:n olisi pitänyt ottaa julkisesti kantaa juutalaisten vainoihin, ja näin paavi olisi voinut pysäyttää kamalat tapahtumat. Lemairen mukaan kuka tahansa, jolla oli hiukankin historiallisen totuuden tajua, ymmärsi, että tämänkaltaisia olettamuksia seurasi yleensä mitä mielikuvituksellisimpia päätelmiä. Maailma muuttui koko ajan ja historian suuret tapahtumat olivat aina ainutkertaisia. Oleellisinta oli pohtia, olisiko paavilla ollut moraalinen velvollisuus ottaa selkeästi ja julkisesti kantaa tapahtumiin. Kaikille kristityille oli selvää, että kirkon tärkein tehtävä oli jatkaa maailmassa Kristuksen työtä. Mitä keinoja katolisella kirkolla oli siis käytettävissään todistuksen julkituomiseksi? Oliko ainoa hyväksyttävä ja pätevä keino kaikissa olosuhteissa juuri sana? Eikö tehokas toiminta tietyissä tapahtumissa ollut ainoa tapa todistaa totuuden puolesta? Tämä kysymys oli oleellinen erityisesti silloin, kun kirkko joutui kohtaaman pahuutta, joiden syille se ei mahtanut mitään, ja jonka uhreja olivat suuret ihmisjoukot.²²⁰

Lemairen mielestä oli halpamaista ja mieletöntä kuvitella, että paavi Pius XII olisi pitänyt natsismia parhaana taisteluvälineenä kommunismia vastaan. Katolisen kirkon moraalioppi oli yksiselitteinen: ei ollut lupaa käyttää huonoja keinoja hyvän päämäärän saavuttamiseksi. Paavi oli joutunut tekemään vaikeita päätöksiä. Julkinen kannanotto olisi voinut pahentaa tilannetta ja voi vain kuvitella millainen tuomio olisi langetettu, jos harkitsematon puhe olisi aiheuttanut enemmän tuhoa. Toisena vaihtoehtona oli pysyä vaiti, syvää murhetta tuntien, mutta kuitenkin toimia ja antaa käsky kristityille toimia mahdollisimman tehokkaasti. Lemaire lainasi artikkelissa pätkän paavi Pius XII:n puhetta kardinaaleille 2.6.1943. Puheessa paavi sanoi, että jokaiset sanat ja julkiset viittaukset, jotka kärsivien puolesta oli viranomaisille kohdistettu, oli tarkkaan punnittu, jotta kärsivien asema ei käynyt vakavammaksi ja pahemmaksi. Paavin puheen mukaan oli murheellista, että saavutetut parannukset eivät vastanneet läheskään sitä ”äidillisen hellää huolta”, jota kirkko tunsii näiden julmien kohtaloiden alaisiksi joutuneita ihmisryhmiä kohtaan.²²¹

---

²¹⁹ Lemaire 1964, 39.

²²⁰ Lemaire 1964, 40.

²²¹ Lemaire 1964, 40.

Lemaire kirjoitti, että paavin toiminta vastasi myös muiden suurten henkisten auktoriteettien toimintaa esimerkiksi Kansainvälisen Punaisen Ristin. Kenelläkään ei ollut oikeutta asettaa kyseenalaiseksi paavi Pius XII:n valinnan ja vaikuttimien jaloutta. Hän antoi toimintakäskyn omille ”sijaisilleen”, apostolisille nuntiuksille Turkissa, Romaniassa ja Slovakiassa, piispoille Hollannissa, Ranskassa ja Saksassa. Juuri ne, joita asia eniten kosketi, itse uhrit, juutalaiset, tajusivat sen oikein. Sodan päätyttyä juutalaiset ympäri maailmaa toivat julki voimakkaasti kiitollisuutensa paavia kohtaan.²²² Lemaire siis ei yhtynyt Hochhuthin teoksen argumentteihin, että paavin toiminta oli maallisen hyödyn motivoivia, vaan Lemairen mielestä paavi teki sen, minkä koki parhaimmaksi ratkaisuksi sodan keskellä, ja että paavin sympatiat olivat kärsineiden puolella. Lemairen artikkelin henki muistutti esimerkiksi kardinaali Montinin artikkelin henkeä.

Suomen Kuvalehden osastopäällikkö Max Jakobson kirjoitti lehden artikkelissa, ettei hän tahtois väittää, että Hochhuthin tarkoituksen olleen siirtää vastuu sodan tapahtumista oman maansa ulkopuolelle. Näytelmän vaikutus oli ollut sellainen, että keskustelu vastuusta ja syyllisyydestä oli ajautunut sivuraiteille. Vastuukysymyksen tajusi havainnollisella tavalla vasta sitten, kun käy Auschwitzin keskitysleiripaikalla. Se kumosi yhä vielä laajalti esiintyvän käsityksen, että keskitysleireillä tehdyt rikokset olivat suhteellisen harvojen yksilöiden työtä, josta ympäristö ei ollut tietoinen. Jo pelkästään Auschwitzissa oli palveluksessa tuhansia henkilöitä, ja se oli vain pieni osa koko miehitetyn Euroopan yli ulottuvasta organisaatiosta, jonka toiminta ei tapahtunut irrallaan vallitsevasta järjestelmästä. Vastuu tapahtumista ei rajoittunut vain kansallissosialistisen pyramidin huippuun, vaan se levisi järjestelmän jokaiseen osaan. Vastuusta ei voinut kukaan asianosainen vetäytyä pelkästään vetoamalla käskynalaiseen asemaansa.²²³

Jakobsonin mukaan mitä syvemmälle pyrkii tunkeutumaan vastuukysymykseen, sitä kauemmaksi jäi ulkopuolisten, kuten paavin, rooli. Vatikaanin sodanaikainen politiikka oli mielenkiintoinen historiallisen tutkimuksen teema, mutta sitä kautta ei voitu hakea selitystä Saksan tapahtumiin, ja tässä mielessä Hochhuthin kysymyksen asettelu oli irrelevantti. Jakobson pohti artikkelissaan, että oliko ei-katolilaisilla oikeus vaatia paavilta ja Vatikaanilta enemmän kuin muilta, ja oliko kellään oikeutta vaatia marttyyriutta. Paavi ei ollut ainoa, joka vaikenä valtion edun nimissä.²²⁴ Jakobsonin artikkelissa tuotiin esiin sama näkemys, minkä

---

²²² Lemaire 1964, 40.

²²³ Jakobson 1964, 40.

²²⁴ Jakobson 1964, 40.

filosofi Karl Jaspers toi omassa artikkelissaan siitä, oliko ei-katolilaisella oikeus vaatia paavilta toisenlaista toimintaa kuin vaati muilta.

Suomen Kuvalehti julkaisi myös toisen artikkelin myöhemmin vuonna 1964. Artikkelin ”Paavi ja Hitler” kirjoitti suurlähettiläs Artturi Lehtinen. Lehtinen kirjoitti, että näytelmä oli haluttu esittää saksalaisten halusta siirtää edes osa tapahtumien raskaasta vastuusta jonkun muun harteille ja sopivin tähän oli ollut sodanaikainen paavi. Lehtinen yhtyi Jakobsonin näkemykseen siitä, että keskustelu näytelmästä oli ajautunut sivuraiteille. Hitlerin, natsipuolueen ja koko Saksan kansan syyllisyys oli jakamaton, eikä siitä osaakaan voitu siirtää muiden niskoille. Hochhuthin näytelmän pääteema ei kuitenkaan ollut juutalaismurhien syyllisyyskysymyksessä, vaan sen ytimenä oli kysymys kristityn ja nimenomaan kristillisen johtajan omatunnosta. Lehtinen kirjoitti, että paavin toimintatavat sodan aikana eivät hänen mielestään vastanneet toimintaa, jota odotettiin Kristukselta, ja näin myös hänen sijaiseltaan. Lehtinen kirjoitti, että Pius XII:lle ja hänen neuvonantajilleen piti kuitenkin olla päivänselvää, että he eivät voineet tehdä juuri mitään juutalaisten pelastamiseksi. Ainoa mahdollinen keino olisi ollut paavin julkisesti tapahtumien suoranainen tuomitseminen, sillä paavilla oli tarvittavat tiedotuskeinot, joita Hitler ei olisi voinut sensuroida. Lisäksi Hitler ei olisi voinut uhata paavin henkilökohtaista turvallisuutta, josta paavi ei todennäköisesti ollut huolissaan hänen täyttäänsä kristillistä velvollisuutta.²²⁵

Lehtisen näkökulmasta julkinen tuomitseminen tuskin olisi pahentanut juutalaisten oloja, jotka olivat jo ennestään pahimmasta päästä. Paavin kannanotto olisi parhaassa tapauksessa voinut johtaa Hitlerin kukistumiseen ja sodan päättymiseen sovintorauhaan. Lehtisen mukaan juutalaisten kiittäminen avunannosta sodan jälkeen ei ollut merkki siitä, että paavin toimet olisivat onnistuneet. Juutalaiset olivat eläneet vihamielisessä ympäristössä vuosisatoja ja oppineet näin diplomaattisen lähestymistavan. Murhattuja juutalaisia ei millään saatu takaisin, mutta juutalaisten oli tärkeää saada ystäviä, mielellään vaikutusvaltaisia kuten katolinen kirkko oli, sillä juutalaisten toivolla, Israelin valtiolla, oli leppymättömiä vihollisia arabimaailmassa.²²⁶

Lehtisen mukaan niin katolinen kuin protestanttinenkin kirkko oli maallistunut ja historia antoi Pius XII:lle mahdollisuuden osoittaa suuressa mittakaavassa, että pyyteetön kristillinen rakkaus oli vielä elävä voima. Lehtisen mukaan olisi seurannut suuri kirkkojen arvonnousu, jos paavi olisi vaaroja pelkäämättä ja laskelmia tekemättä asettunut puolustamaan viattomia uhreja. Lehtisen mielestä ihmisillä ei ollut oikeutta vaatia paavilta

---

²²⁵ Lehtinen 1964, 8.

²²⁶ Lehtinen 1964, 18.

mitään, mutta oli oikeutta toivoa, että hänellä olisi ollut uskonvoimaa vastata historian osoittaman haasteeseen tavalla, joka olisi elvyttänyt koko kristikuntaa. Marttyyriuden vaatimisesta ei ollut kyse, sillä Hitler tuskin olisi vanginnut ja teloittanut paavia. Kristillisen kirkon päämiehen tulisi ensisijassa olla kristitty ja vasta toissijaistesti valtion mies, joka pani valtion edun kristityn omatunnon etusijalle. Lehtinen kyllä uskoi, että paavi Pius XII oli hyvä ihminen, joka varmasti kärsi tekemistään ratkaisuista, mutta häneltä puuttui uskonvoimaa ja henkilökohtainen sankarius, jota tämä haaste olisi vaatinut.²²⁷ Lehtisen näkemys Hochhuthin näytelmän keskeisistä teemoista poikkesi siis pitkälti toisen *Suomen Kuvalehden* artikkelin kirjoittajien Lemairen ja Jakobsonin näkemyksistä. Oleellista ei Lehtisen mielestä ollut syyllisen etsiminen, vaan keskittyi pohtimaan paavin aseman ja moraalisen vastuun nostamia kysymyksiä. Lehtinen koki, että paavin kannanotto oli ainoa keino, millä katolinen kirkko olisi pystynyt auttamaan natsien uhreja. Lehtisen artikkelissa esitettiin sama kanta marttyyriuden merkityksestä katolisen kirkon asemaan kuin U.P. esitti *Suomen Kuvalehden* toisessa artikkelissa.

---

²²⁷ Lehtinen 1964, 18.

4. Johtopäätökset

Rolf Hochhuthin näytelmä *Sijainen* aiheutti monenlaisia tunteita, ajatuksia ja keskusteluja niin kansainvälisissä kuin suomalaisissakin lehdissä. Lehtien artikkelit käsittelivät näytelmän toteuttamista teatterilavoilla, Hochhuthin teoksen analysointia näytelmäkirjallisuutena, näytelmän suhdetta historiaan ja kysymyksiä, joita näytelmä herätti katsojissa ja lukijoissa. Kirjoittajat pohtivat näytelmän pohjalta paavi Pius XII:n vastuuta ja roolia sodanaikaisten tapahtumien keskellä, mitkä asiat vaikuttivat paavin käyttäytymiseen ja olisiko toisenlainen käytös ollut mahdollista paavin asemassa olevalle henkilölle, ja mikä olisi ollut lopputulos, jos paavi olisi päättänyt toimia toisin. Lisäksi artikkeleista nousi esiin pohdintaa ylipäätään yksilön vastuusta historian kulussa ja mitä näytelmällä olisi annettavaa nykyajalle ja tulevaisuudelle.

Näytelmän keskeisenä teemana nähtiin paavi Pius XII:n vaikeneminen holokaustin tapahtumista. On ilmeistä, että osa kirjoittajista koki, että Hochhuth syyllisti vain paavi Pius XII:ta hiljentymisestä, eikä ottanut kantaa muiden ihmisen vaikenemiseen. Kirjailija ja ihmisoikeusaktivisti Susan Sontag taas koki, että Hochhuth oli ottanut paavin tarkastelun alle, koska muiden syyllisyys tapahtuneeseen oli jo tiedossa. Jotkut kirjoittajat taas näkivät näytelmän paavi Pius XII:n enemmänkin symbolina koko maailman vaikenemiselle tapahtumista. Se, oliko oikein syyllistää paavia hänen toimistaan, jakoi mielipiteitä. Esimerkiksi filosofi Karl Jaspers koki, että oli epäoikeudenmukaista esittää paavi vaikenemisen symbolina, sillä muutkaan sodan osapuolet ja auktoriteetit eivät tehneet juutalaisvainojen lopettamiseksi mitään. Toisaalta osa kirjoittajista myös ymmärsi ja koki osuvana Hochhuthin nostaman kysymyksen siitä, että olisiko kristikunnan johtajan moraalisenä esimerkkinä pitänyt nousta vastustamaan holokaustin tapahtumia, silläkin uhalla, ettei tämän seurauksia voinut tietää. Jotkut kirjoittajat kuitenkin kokivat, ettei paavilla ollut muuta vaihtoehtoa, kun puhua ja tuomita natsien teot puheissaan rivien välistä. Esimerkiksi toimittaja Desmond Fisher koki, että paavin puheissa oli tuomittu natsien teot, joten Hochhuthin syytökset eivät olleet täysin osuvia ja syytökset olivat päteviä todisteita vailla. Toimittaja I.F. Stone taas näki ongelman syntyneen jo ennen sodankäyntiä, kun Vatikaani solmi sopimukset fasististen valtioiden kanssa.

Kansainvälisissä sekä suomalaisissa lehdissä esitettiin näkemyksiä, että paavi Pius XII:n puuttuminen natsien toimiin julkisesti olisi vain pahentanut tilannetta tai se ei ainakaan olisi vaikuttanut natsien toimiin. Toisaalta esimerkiksi Susan Sontag esitti, että paavin nouseminen toimia vastaan olisi voinut vaikuttaa natsien toimintaan, niin kuin se ennenkin oli jossain

määrin vaikuttanut. Niin suomalaisissa kuin kansainvälisissäkin artikkeleissa ilmeni myös näkemys, että paavilta odotettiin kannanottoa siitä huolimatta, olisiko se helpottanut tai pahentanut vainoja, koska paavi nähtiin moraalisen auktoriteettina. Suomalaisessa lehdistössä esimerkiksi kirjailija Tarmo Manelius koki, että hän itse ei tuominnut paavin toimintaa, vaan ymmärsi, että paavi oli vaikeassa asemassa ja neutraalina pysyminen esti asioiden eskaloitumisen. Samankaltaisen näkemyksen esitti kardinaali Montini, jonka mukaan normaaliolojen politiikka ei toiminut sodan aikana, ja paavin olisi ollut mahdotonta suoraan nousta vastustamaan natsien tekoja ilman, että vainot olisivat pahentuneet entisestään. Suomalaisissa artikkeleissa keskustelu ei painottunut yhtä vahvasti pelkästään paavin rooliin, vaan keskityttiin enemmän pohtimaan yksilön vastuuta tapahtumien keskellä. Nähtiin, että oli turhaa etsiä syyllistä esimerkiksi paavista, vaan jokaisen tulisi tarkastella omaa suhdetta tapahtumiin ja niiden syntymiseen, jotta tällaiset tapahtumat eivät toistuisi. Kansainvälisessä lehdistössä ilmeni myös jonkin verran sama teema. Esimerkiksi Karl Jaspers koki, että *Sijaisen* yksi teemoista oli tarkkailla maailmaa ja nousta pahuutta vastaan vaikenemisen sijasta. Desmond Fisher näki, että kaikki ihmiset olivat syyllisiä tapahtumiin passiivisuutemme vuoksi.

Monet kirjoittajat pohtivat kirjoituksissaan Pius XII:n toimien taustalla olleita mahdollisia motiiveja. Näistä nousivat esiin esimerkiksi katolisen kirkon antisemitismi, lateraanisopimus ja paavin luonteen piirteet. Lisäksi paavin toimintojen motiiveina pohdittiin kommunismin pelkoa ja Vatikaanin turvallisuutta sekä vainojen eskaloitumisen estämistä. Kirjoittajien mukaan suurimmaksi osaksi Hochhuthin kritiikki kohdistui paavin vaikenemiseen, ja paavin persoona esitettiin syyksi, miksi Vatikaani hiljentyi tapahtumista.

Paavin kuvaus Hochhuthin näytelmässä herätti myös paljon keskustelua. Enemmän kritiikkiä paavin henkilöhahmon kuvaus sai kansainvälisessä lehdistössä. Suomalaisten artikkelien mukaan kansallisteatterin versiossa paavin henkilöhahmo kuvattiin lievennettyinä, neutraalina ja asiallisena, eikä yhtään ironisena. Kuitenkin poikkeuksena *Ylioppilas* -lehden artikkelissa Kaisa Korhonen kirjoitti, että näytelmän paavin henkilöhahmo ei aiheuttanut suuttumusta vaan lähinnä häpeää ja sääliä.

Näyttää siltä, että näytelmää ei nähty varsinaisesti antikatolisena, mutta jotkut kokivat, että Hochhuthin olisi pitänyt antaa enemmän arvostusta katoliselle uskolle. Toisaalta nähtiin, että katolisuudelle annettiin arvostusta siten, että se oli osoitettu kahdelle menehtyneelle katoliselle papille. Joidenkin kirjoittajien mielestä katolisesta paavista tehdystä näytelmästä näkyi selvästi näytelmän tekijän saksalaisuus ja protestanttisuus. Esimerkiksi Suomen suurlähettiläs Artturi Lehtinen koki, että Hochhuth pyrki näytelmällään siirtämään vastuun

sodan tapahtumista hetkeksi pois saksalaisten niskoilta. Niin kansainvälisissä kuin suomalaisissa lehdissä tuotiin esiin näkemys siitä, että Hochhuthin näytelmä sai osakseen huomiota nimenomaan sen vuoksi, että se hyökkäsi katolista paavia vastaan.

Näytelmä *Sijainen* herätti keskustelua myös siitä, mistä juutalaisvainot toisen maailman sodan aikaan saivat alkunsa. *Helsingin sanomien* artikkelissa teatterikriitikko Sole Uexküll esimerkiksi kirjoitti, että näytelmän keskeisenä kysymyksenä olikin, miten holokaustin tapahtumat olivat mahdollisia keskellä Eurooppaa, eikä se toimiko paavi oikein vai väärin. Suomalaisessa artikkelissa nostettiin esiin Martti Lutherin suhtautuminen juutalaisiin, ja sen vaikutus Saksassa syntyneeseen juutalaisvastaisuuteen. Lutherin nosto ilmentää hyvin luterilaisuuden merkitystä suomalaisessa yhteiskunnassa ja esimerkiksi Tuuli Honkasalo kirjoitti suoraan artikkelissa, kuinka hän oli ”luterilaisen ajattelutavan omaava kristitty”.

Näyttää siltä, että näytelmän vastaanottoon Suomessa vaikutti yhteiskunnan protestanttisuus ja katolilaisuuden vähäinen vaikutus. Suomalaisista artikkeleista vain yksi, dominikaani-isä André Lemairen artikkeli, joka oli katolilaisen kirjoittama. Tässä artikkelissa käytiin yksityiskohtaisemmin paavi-kysymystä läpi kuin muissa suomalaisissa artikkeleissa. Esimerkiksi Kaisa Korhosen artikkelissa kuvattiin katolilaisuutta suomalaisten silmin ”eksoottiseksi” ja artikkelin mukaan näytelmän ydin, hyökkäys paavia kohtaan, ei toiminut protestanttisessa Suomessa yhtä hyvin kuin muualla maailmassa. Suomalaisten ennakkokäsitykset katolisuudesta näkyivät jonkin verran nimenomaan tässä Jukka Kajavan kirjoittamassa artikkelissa *Ylioppilaslehteen*. Katolilaisuuden kuvaaminen suomalaisten ”eksoottisena” kertoi ehkä jotain suomalaisten ennakkokäsityksestä katolisuudesta, joka nähdään jollain tavalla vieraana ja erikoisena. Myös jonkinlainen ennako-oletus katolisuudesta näkyi *Näköala* -lehden artikkelissa, jossa Tuuli Honkasalo kirjoitti, että hänen tietämyksensä mukaan paavi oli enemmänkin vain keulahahmo sodan aikana, joten paavin teoilla ei olisi ollut niinkään suurta merkitystä tapahtumien kulussa.

Näytelmä nähtiin jossain määrin yrityksenä käsitellä historian kauhistuttavia tapahtumia. Kuitenkin esimerkiksi *Näköala* lehdessä Manelius koki, että näytelmän kuvaus sodasta oli vain ”illuusiota” ja se pysäytti meidät vain hetkeksi. Läänirovasti Erkki Niinivaaran artikkelissa kuvailtiin näytelmän vastaanottoa ristiriitaisin tuntein. Jotkut ihmiset kokivat, että näytelmä käsitteli niin järkyttäviä teemoja, etteivät he kyenneet katsomaan sitä, ja he kokivat, ettei asioiden mieleen palauttamisella olisi mitään hyötyä enää. Vaikka näytelmä kertoi menneisyydestä, näytelmä nähtiin ajankohtaisena, muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta. Monet kirjoittajat kokivat, että näytelmällä oli annettavaa nykyajan

maailmalle, jossa uhkana edelleen ovat radikalisoituminen ja joukkomurhat. Myös ydinsodan uhka nostettiin esille.

Näytelmästä kirjoitetuissa artikkeleissa käsiteltiin myös muita ajankohtaisia ja näytelmän teemaan liittyviä aiheita, kuten Eichmannin oikeudenkäyntiä ja Israelin valtiota. Näytelmää verrattiin *Näköala* lehden artikkelissa Eichmannin oikeudenkäyntiin, joka näytelmän lisäksi voitiin nähdä toisen maailmansodan tapahtumien eri osapuolten ”käsienpesuna”. Teatterituottajan Robert Brusteinin artikkelissa Eichmannin oikeudenkäynnissä nähtiin myös samoja piirteitä kuin Hochhuthin näytelmässä syyllisten etsimisen osalta. Eichmann oli selkeä yksi syyllinen holokaustin tapahtumiin ja ihmiset yrittivät käsitellä asiaa tämän kautta. Erkki Niinivaara nosti esiin näkemyksen, että juutalaiskysymystä ei voitu enää ohittaa ja juutalaisten ja kristittyjen väliset suhteet olivat muuttumassa. Erityispiirteenä teksteistä nousi se, että kansainvälisissä lehdissä ei nostettu Israel-kysymystä esiin, toisin kuin muutamassa suomalaisessa lehdessä. Tämä ehkä kertookin 1960-luvun suomalaisten erityisestä kiinnostuksesta Israel-kysymystä kohtaan. Artturi Lehtinen koki, että juutalaiset eivät nähneet edes sodan jälkeen tarpeelliseksi syyllistää paavia hänen teoistaan, vaan juutalaiset olivat oppineet diplomaattisen lähestymistavan. He hyötyivät enemmän Israel-kysymyksessä siten, että pitivät hyvät välit vaikutusvaltaisiin henkilöihin, kuten paaviin. Israel-teema nousi myös esiin Tuuli Honkasalon artikkelissa, jossa hän koki, että Hochhuthin näytelmällä oli sanottavaa myös nykymaailmassa, erityisesti kun juutalaiset aloittivat ”toisen sotansa” palatessaan heille ”luvattuun maahan”.

Näytelmän toteutusta Broadwaylla kritisoi vahvasti näytelmäkriitikoiden parissa. Broadwayn muokattu versio ei tehnyt kirjoittajien mukaan oikeutta Hochhuthin alkuperäiselle tekstille. Monet kirjoittajat antoivat Broadwayn versiolle kovaa kritiikkiä. Puutteina nähtiin esimerkiksi alkuperäisen tekstin liiallinen muokkaus, ja siitä johtuva rakenteellinen epäonnistuminen. Näytelmän heikkoutena pidettiin sen historiallisia epäkohtia sekä sitä, että paavi Pius XII:n toimintaa katsottiin aika suppeasta näkökulmasta. Ongelmana nähtiin myös se, että näytelmässä ei otettu huomioon moraalista moniulotteisuutta. Monet kirjoittajat kokivat, että paavi Pius XII:n kuvaus oli Hochhuthin teoksessa epäonnistunut ja näytelmän haasteena nähtiin sen laajuus, ja siitä seuranneet ongelmat, kun näytelmä tuotiin lavalle. Vaikka näytelmän toteutus saikin kritiikkiä, esimerkiksi näytelmäkirjailija Lionel Abelin mukaan näytelmän vakuuttavuus ilmeni nimenomaan silloin, kun se esitettiin lavalla. Muutama kirjoittaja koki myös, että näytelmän heikkoutena oli dokumentaarisen materiaalin runsaus. Suomessa Kansallisteatterin näytelmä sai osakseen myös kritiikkiä. Näytös ei ilmentänyt Hochhuthin työn erikoisuutta ja monet kokivat sen liian pitkäksi. Lisäksi

näytöksen laatu oli epätasaista. *Ylioppilaslehd*en mukaan Kansallisteatterin versiossa näkyi ohjaajien varovaisuus pelottavissa eettisissä kysymyksissä, eikä näytelmästä näin tehty yhtä radikaalia, millainen siitä olisi voitu tehdä. *Ylioppilaslehd*en arvostelut antoivatkin suomalaisista lehdistä tiukinta kritiikkiä näytelmälle. Positiivista palautetta *Sijainen* sai osuvista keskusteluista ja henkilöhahmojen luonnehdinnasta.

Hochhuthin teosta pidettiin myös paikoitellen onnistuneena, vaikka siitä tehdyt esitykset muun muassa Broadwaylla eivät vastanneetkaan alkuperäisteoksen ainutlaatuisuutta. Useat kirjoittajat kokivat, että Hochhuth oli alkuperäisessä käsikirjoituksessa onnistunut siinä, että se sai ihmiset pohtimaan holokaustin tapahtumia uusista näkökulmista. Vaikka näytelmän moraalinen moniulotteisuus saikin kritiikkiä, osa kirjoittajista piti nimenomaan näytelmän moniulotteisuutta onnistuneena osana. Monet artikkelit myös esittivät, että näytelmän moraalinen sanoma oli sen vahvuus. Paula Talaskivi kirjoitti, että näytelmä tulisi tulkita ennemmin sodan tilitysyrityksenä kuin syytöksenä paavia kohtaan. Näytelmä koettiin kansainvälisessä lehdistössä jonkinlaisena yrityksenä inhimillistää ja käsitellä toisen maailmansodan järkyttäviä tapahtumina. Kritiikkiä Hochhuthin teos sai kuitenkin esimerkiksi kardinaali Montinilta ja Robert Davisiltä siitä, että näytelmästä paistoi läpi jossain määrin naiivius. Näytelmä nähtiin jossain määrin muistutuksena historian kammottavista tapahtumista ja muistutuksena myös yksilöiden vastuusta historian kulussa. Näytelmällä nähtiin olevan iso merkitys moraalisten keskustelujen ja pohdintojen syntymisessä, joka koettiin merkittävänä nykymaailmalle. Näytelmä koettiin tunteita herättävänä kokemuksena. Poikkeuksena oli kuitenkin *Ylioppilaslehti*, jonka mukaan näytelmän teemat eivät olleet enää ihmisiä kiinnostava aihe vuonna 1964.

Näyttää siltä, että joitakin eroja kansainvälisellä ja suomalaisella vastaanotolla oli. Suomalaisissa lähteissä kuvailtiin, ettei näytelmä ollut saanut yhtä myrskyisää vastaanottoa, mutta kuitenkin se oli herättänyt keskustelua myös Suomessa. Suomalaisissa lehdissä todettiin, että *Sijainen* oli merkittävä näytelmä, ja sen käsittelemät teemat tärkeitä, ja siksi se oli esitettävä myös Suomessa, jopa kahdella eri kielellä. Suomalaisissa lähteissä paaviin kohdistuva kritiikki jäi vähemmälle, mikä mahdollisesti johtuu siitä, ettei paavin vaikutusvalta ole merkittävä luterilaisille. Suomalaisissa lähteissä keskityttiin huomattavasti enemmän yksilön vastuuseen ylipäätään tapahtuminen keskellä, minkä vuoksi näytelmällä oli annettavaa myös ”luterilaiselle Suomelle”. Suomalaisissa artikkeleista Hochhuthin näytelmää tulkittiin muun muassa kristityn ja yksilön vastuun, lähimmäisenrakkauden ja oikeudentajun näkökulmista. Suomalaiseen *Sijaisen* vastaanottoon luterilaisuuden lisäksi mahdollisesti saattoi vaikuttaa Tarmo Maneliuksen nostama näkemys siitä, että suomalaisten suhteet ja

liittolaisuus Saksaan toisen maailmansodan aikana mahdollisesti vaikutti siihen, että suomalaiset eivät tuominneet saksalaisten toimia yhtä vahvasti kuin monet muut maat.

Näytelmää lähestyttiin siis monesta näkökulmasta ja näytelmä synnytti mellakoita, debatteja ja levottomuuksia ympäri Eurooppaa ja Yhdysvaltoja. Näytelmä synnytti paljon kysymyksiä, mutta ei kuitenkaan antanut vastausta niihin. Voisi siis sanoa, että *Sijainen* otettiin kirjaimellisesti myrskyisästi vastaan.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Painetut lähteet

- Abel, Lionel (1964). Rolf Hochhuth's The Deputy. Bentley, Eric (toim.), *The Storm Over the Deputy: Essays and articles about Hochhuth's explosive drama*. New York: Grove Press. 1964.
- Amery, Carl (1963). The Harassed Pope. Bentley, Eric (toim.), *The Storm Over the Deputy: Essays and articles about Hochhuth's explosive drama*. New York: Grove Press. 1964.
- Arendt, Hannah (1964). The Deputy: Guilt by Silence?. Bentley, Eric (toim.), *The Storm Over the Deputy: Essays and articles about Hochhuth's explosive drama*. New York: Grove Press. 1964.
- Bermel, Albert (1964). Understudy for the Deputy. Bentley, Eric (toim.), *The Storm Over the Deputy: Essays and articles about Hochhuth's explosive drama*. New York: Grove Press. 1964.
- Brustein, Robert (1964). *History as drama*. Bentley, Eric (toim.), *The Storm Over the Deputy: essays and articles about Hochhuth's explosive drama*. New York: Grove Press. 1964.
- Davis, Robert Gorham (1964). The Possibility of Individual Choice. Bentley, Eric (toim.), *The Storm Over the Deputy: Essays and articles about Hochhuth's explosive drama*. New York: Grove Press. 1964.
- Gilman, Richard (1964). The Deputy arrives. Bentley, Eric (toim.), *The Storm Over the Deputy: Essays and articles about Hochhuth's explosive drama*. New York: Grove Press. 1964.
- Helfer Richard. & Glenn Loney (1998). *Peter Brook: Oxford to Orghast*. London: Taylor & Francis Ltd.
- H.K. (1964). Ställföreträdaren på Kansallisteatteri. *Hufvudstadsbladet*. 1.10.1964.
- Hochhuth, Rolf (1964). *Sijainen: Näytelmä*. Suomentanut Katri Veltheim. Porvoo: WSOY.
- Jaspers, Karl (1963). On the Deputy. Bentley, Eric (toim.), *The Storm Over the Deputy: Essays and articles about Hochhuth's explosive drama*. New York: Grove Press. 1964.
- Kazin, Alfred (1964). The Vicar of the Christ Bentley, Eric (toim.), *The Storm Over the Deputy: Essays and articles about Hochhuth's explosive drama*. New York: Grove Press. 1964.
- Kajava, Jukka (1964). Tuntematon Sijainen. *Ylioppilaslehti*. 16.10.1964.
- Korhonen, Kaisa (1964). Vastuun ja Sijaiskärsimyksen etiikka. *Ylioppilaslehti*. 16.10.1964.

- Lehtinen, Artturi (1964). Paavi ja Hitler. *Suomen Kuvalehti*. 45. 8&18.
- Marx, Patricia (1964). Interview with Rolf Hochhuth. Bentley, Eric (toim.), *The Storm Over the Deputy: Essays and articles about Hochhuth's explosive drama*. New York: Grove Press. 1964.
- Montini, G.B. (1963). *Pius XII and the Jews Bentley*. Eric (toim.), *The Storm Over the Deputy: Essays and articles about Hochhuth's explosive drama*. New York: Grove Press. 1964.
- Niiniluoto, Marja (1964). Teatteria: Paavi ja paha Susi. Annamari Sarajas (toim.) *Valvoja*. 24. vuosikerta 1 - 6.1964. Helsinki: Söderström. 1964.
- Niinivaara, Erkki (1964). Sijaisen Sanottava. *Kotiliesi*, 42.
- Rintala, Päivi (1964). Sijainen. *Etsijä*, 7.
- Sinnemäki Maunu, André Lemaire, Ritva Heikkilä, Tarmo Manelius, Werner M. Kortamo, Tuuli Honkasalo & Leena Järvi (1964). Sivustakatsojan syyllisyys. Keskustelua näytelmästä ”Sijainen”. *Näköala*. 6/1964. 170-178.
- Stone, Judy (1964). An Interview with Rolf Hochhuth. Bentley, Eric (toim.), *The Storm Over the Deputy: Essays and articles about Hochhuth's explosive drama*. New York: Grove Press. 1964.
- Talaskivi Paula (1964). ”Sijaisen” haaste sivustakatsojille. *Iltasanomat*. 1.10.1964.
- Uexküll Sole, ”Sijainen” Kansallisessa järkyttävänä dokumenttina. *Helsingin Sanomat*. 1.10.1964.
- U.P., André Lemaire & Max Jakobson.(1964). >>Sijainen>> ei taistellut, mutta näytelmästä kamppaillaan. *Suomen Kuvalehti*. 41. 38-40.
- Vartia, Annikki (1964). Teatteri: Tapaus Hochhuth. Aaltonen, Esko (toim.), *Suomalainen Suomi*. Suomalaisuuden Liiton Kulttuuripoliittinen Aikakausikirja. 32. Vuosikerta. 8. marraskuu 1964

Internet-lähteet

- About (s.a.). *The New Republic*. [<https://newrepublic.com/pages/about>] (luettu 8.1.2019)
- About Dissent Magazine. (s.a.). *Dissent*. [<https://www.dissentmagazine.org/about-dissent-magazine>] (luettu 8.1.2019)
- About The Catholic Herald (s.a.). *Catholic Herald*. [<https://catholicherald.co.uk/>] (luettu 19.12.2018).
- About the Review (s.a.). *The New York Review of books*. [<https://www.nybooks.com/>] (luettu 18.12.2018).

- About Commonweal (s.a.). *Commonweal*. [<https://www.commonwealmagazine.org/about>] (luettu 18.1.2019).
- BB. Karl Leisner and Bernhard Lichtenberg (s.a.) *Saint Kateri*. [<http://www.kateriirondequoit.org/resources/saints-alive/baptismal-saints-bruno-the-carthusian/bb-karl-leisner-and-bernhard-lichtenberg/>] (luettu 18.1.2019).
- Bernhard Lichtenberg (s.a.). *Yad Vashem The World Holocaust Remembrance Center*. [<https://www.yadvashem.org/righteous/stories/lichtenberg.html>] (luettu 18.1.2019).
- Brantley, Ben (31.10.2006). Richard Gilman, Theater Critic, Dies at 83. *The New York Times*. [<https://www.nytimes.com/2006/10/31/theater/31gilman.html>] (luettu 28.2.2019)
- Heikkilä, Juhani (2016). Teatterineuvos oli intohimoinen kirjoittaja. *Helsingin Sanomat*. 24.8.2016. [<https://www.hs.fi/ihmiset/art-2000002917397.html>] (luettu 25.2.2019)
- Helavuori, Hanna-Leena: Korhonen, Kaisa. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997
Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe20051410; artikkelin pysyvä tunniste [<http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-001207>] – (luettu 26.3.2019)
- Herman Shumlin. (s.a.). *Internet Broadway Database*. [<https://www.ibdb.com/broadway-cast-staff/herman-shumlin-6288/#awards>]
- I.F. Stone's Weekly Was a Journalistic Triumph of the 20th Century. (s.a.). *The Website of IF. Stone* [<http://www.ifstone.org/index.php>] (luettu 21.12.2018)
- Ilona. (s.a.). *Ilona*. http://ilona.tinfo.fi/esitys_lista.aspx (luettu 25.3.2019).
- Izzy on Izzy. (s.a.). A word about myself. . *The Website of IF. Stone* [<http://www.ifstone.org/biography.php>] (luettu 25.2.2019)
- Kulha, Keijo K.: Niiniluoto, Marja. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997–
[<https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/3806>] (luettu 25.2.2019)
- New Leader records, 1895-2011 bulk 1924-2006. (s.a.). *Columbia University Libraries Archival Collection* [http://www.columbia.edu/cu/lweb/archival/collections/ldpd_6912690/index.html] (luettu 5.1.2019).
- New York Herald (s.a.). *Encyclopedia Britannica*. [<https://www.britannica.com/topic/New-York-Herald>] (luettu 9.1.2019)
- Matysek Jr., George P. (2018). Imprisoned clergy of Dachau remembered for fearless faith. *Crux Taking Catholic Pulse*. [<https://cruxnow.com/global-church/2018/04/25/imprisoned-clergy-of-dachau-remembered-for-fearless-faith/>] (luettu 13.3.2019)

Paavolainen, Pentti: Uexküll, Sole. Kansallisbiografia-verkkójulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997
Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe20051410; artikkelin pysyvä tunniste [<http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-001239>] – (luettu 28.3.2019)

Toiviainen, Sakari: Talaskivi, Paula. Kansallisbiografia-verkkójulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997
Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe20051410; artikkelin pysyvä tunniste [<http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-005024>] – (luettu 28.3.2019)

Uusitalo, Kari: Laine, Edvin. Kansallisbiografia-verkkójulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997
Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe20051410; artikkelin pysyvä tunniste [<http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-005047>] – (luettu 28.3.2019)

Kirjallisuus

Barnett, Victoria J. (2000). The Role of the Churches: Compliance and Confrontation. Carol Rittner, Stephen D. Smith & Irena Steinfeldt (toim.), *The Holocaust and the Christian world: reflections on the past: challenges for the future*. London: Kuperard.

Coppa, F. J. (2013). *The life & pontificate of Pope Pius XII: Between history & controversy*. Washington, District of Columbia: Catholic University of America Press.

Coppa, Frank J. (2011). *The Policies and Politics of Pope Pius XII: Between Diplomacy and Morality*. New York: Peter Lang Publishing.

Corner, P. (2012). *The Fascist Party and popular opinion in Mussolini's Italy*. Oxford: Oxford University Press.

Gilbert, Martin (2014). *Israel: A history*. RosettaBooks.

Golsan, Richard J. & Sarah Misemer (2017). *The Trial That Never Ends: Hannah Arendt's 'Eichmann in Jerusalem' in Retrospect*. Toronto: University of Toronto Press.

Griech-Poelle, B. A. (2002). *Bishop von Galen: German Catholicism and National Socialism*. New Haven: Yale University Press.

Kater, M. H. (2004). *Hitler Youth*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Kinnunen, T. & Kivimäki, V. (2011). *Finland in World War II: History, memory, interpretations*. Leiden: Brill.

Libionka, Dariusz (2000). The Catholic Church in Poland and the Holocaust, 1939-1945. Carol Rittner, Stephen D. Smith & Irena Steinfeldt (toim.), *The Holocaust and the Christian world: reflections on the past: challenges for the future*. London: Kuperard.

- McMahon, R. J. (2003). *The Cold War: A very short introduction*. Oxford ; New York: Oxford University Press.
- O'Shea, Paul (2011). *A Cross Too Heavy: Pope Pius XII and the Jews of Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
- Pawlikowski, John T. (2000). The Response of the Polish Church to The Holocaust. Carol Rittner, Stephen D. Smith & Irena Steinfeldt (toim.), *The Holocaust and the Christian world: reflections on the past: challenges for the future*. London: Kuperard.
- Phayer, Michael (2000). The Response of the German Catholic Church to National Socialism. Carol Rittner, Stephen D. Smith & Irena Steinfeldt (toim.), *The Holocaust and the Christian world: reflections on the past: challenges for the future*. London: Kuperard.
- Rittner, Carol & John K. Roth (2002). A Chronology about Pope Pius XII and the Holocaust. Carol Rittner & John K. Roth (toim.), *Pope Pius XII and the Holocaust*. London: New York: Leicester University Press; Continuum.
- Sánchez, J. M. k. (2002). *Pius XII and the Holocaust: Understanding the controversy*. Washington, District of Columbia: Catholic University of America Press.
- Shapira, Anita & Anthony Berris (2012). *Israel: A history*. Waltham, Mass.: Brandeis University Press.
- Ward, Margaret E. (1977). *Rolf Hochhuth*. Boston: Twayne Publishers.
- Whitfield, Stephen J. (2010) The deputy: History, morality, art. *Modern Judaism*, 30 nro 2. 153-171. Oxford University Press.
- Williams, D. k. (2010). *Saints alive: Word, image, and enactment in the lives of the saints*. Montréal ; Ithaca, NY: McGill-Queen's University Press.